

ข้าวเม็ดยักษ์

“เม็ดยักษ์ข้าวดีกดาบรพ” ที่ถูกค้นพบในถ้ำป่าสูง จังหวัดแม่ฮ่องสอน ซึ่งมีอายุมากกว่า ๕,๐๐๐ ปี มาแล้ว ก่อนจะมีการปลูกข้าวในประเทศจีนและอินเดีย ราว ๑,๐๐๐ ปี พบว่า มีลักษณะของข้าวเหนียวเม็ดยักษ์ใหญ่ที่เจริญเติบโตในที่สูง และข้าวเม็ดยักษ์ซึ่งเป็นข้าวเจ้า เจริญเติบโตในสภาพไร่ รวมทั้งเปลือกข้าวที่ผสมอยู่ในเครื่องปั้นดินเผาที่พบในเขตบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี และโนนนกทา จังหวัดขอนแก่น (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๗) นับเป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชั้นสำคัญที่ยืนยันได้ว่าการปลูกข้าวในพื้นที่แถบนี้มานานไม่น้อยกว่า ๕,๐๐๐ ปีมาแล้ว

จากวันนั้นจนถึงวันนี้ ข้าวไม่เคยขาดหายไปจากแผ่นดินผืนนี้เลย บนพื้นที่นา ๖๐ ล้านไร่ที่ชาวนาไทยใช้ปลูกข้าวมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันทำให้สามารถกล่าวได้ว่า ข้าวคือพืชคู่บ้านคู่เมืองของไทยอย่างแท้จริง เป็นพืชที่ทรงความสำคัญไม่เสื่อมคลาย เป็นทั้งพืชอาหารหลักของคนในประเทศและเป็นพืชส่งออกที่สร้างรายได้เข้าประเทศปีละนับแสนล้านบาท ในยุทธศาสตร์ข้าว ปี ๒๕๕๐-๒๕๕๔ กล่าวว่า ข้าวเป็นอาหารหลักประจำชาติและเป็นพืชเศรษฐกิจหลักที่สำคัญยิ่งของไทย โดยมีชาวนา ๓.๗ ล้านครัวเรือน จากเกษตรกรทั่วประเทศ ๕.๖ ล้านครัวเรือน หรือคิดเป็นร้อยละ ๖๖ ของครัวเรือนเกษตรกรทั้งหมด พื้นที่เพาะปลูกข้าวปีละประมาณ ๕๖-๕๘ ล้านไร่ ได้ผลผลิตปีละประมาณ ๒๘-๓๐ ล้านตันข้าวเปลือก อีกทั้งยังเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญสามารถสร้างรายได้และนำเงินตราเข้าประเทศปีละประมาณ ๘๐,๐๐๐-๑๐๐,๐๐๐ ล้านบาท รวมทั้งเป็นพืชที่สร้างความมั่นคงด้านอาหารด้วย

เพราะการที่ข้าวอยู่คู่กับคนไทยมาอย่างยาวนานนี้เอง วิถีชีวิตของคนไทยจึงผูกติดอยู่กับข้าวจนแยกไม่ออก ก่อให้เกิดวัฒนธรรมข้าว ซึ่งหมายถึงเรื่องราวของข้าวและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวซึ่งเป็นสื่อสะท้อนเรื่องราวของข้าวและสิ่งที่เกี่ยวข้องกับข้าวที่มีความผูกพันใกล้ชิดกับคนไทยมาแต่โบราณ ข้าวมีบทบาทต่อวัฒนธรรมตั้งแต่เกิดจนตาย ความผูกพันระหว่างคนไทยกับข้าวนั้นไม่ได้หยุดแต่ในจิตใจเท่านั้น แต่ยังอยู่ในรูปธรรมนิยม ประเพณี ความเชื่อต่างๆ ทำให้เกิดพิธีกรรมต่างๆ เพื่อเป็นการพึ่งพาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้ช่วยเหลือให้ได้ผลผลิตเต็มเม็ดเต็มหน่วยและเฉลิมฉลองเพื่อสร้างความมั่นใจว่าการผลิตนั้นจะได้ผลสมบูรณ์ พิธีกรรมเหล่านี้จะมีในทุกภูมิภาคของประเทศและมีเกือบตลอดทั้งปี เช่น พิธีกรรมขอฝน พิธีแรกนาพิธีแรกนา พิธีทำขวัญข้าวบูชาแม่โพสพ พิธีเอาข้าวขึ้นยุ้ง พิธีปิดยุ้ง และพิธีเปิดยุ้ง เป็นต้น

ถ้ามองย้อนไปในอดีตแล้วลำดับเหตุการณ์ความเป็นมาของข้าวในยุคดีกดาบรพเท่าที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ เรื่อยมาจนถึงปัจจุบันจะเห็นได้ถึงความยิ่งใหญ่ของพืช ที่เรียกว่า “ข้าว” ได้อย่างเด่นชัดในฐานะที่เป็นพืชอาหารสำคัญที่คนไทยบริโภคกันตั้งแต่เกิดจนตาย ด้วยเหตุนี้จึงได้มีการเรียนรู้และสร้างสมภูมิปัญญาเพื่อให้สามารถทำนาปลูกข้าวได้ผลผลิตพอกิน รวมทั้งได้มีการถ่ายทอดภูมิปัญญาเหล่านั้นจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนอีกรุ่นหนึ่ง และได้มีการพัฒนาให้เหมาะสมสอดคล้องกับสถานการณ์มาโดยตลอด เป็นความต่อเนื่องอย่างยืนยาวที่เชื่อมโยงเรื่องราวระหว่างข้าวและคนเข้าด้วยกันอย่างแนบแน่นลึกซึ้ง ก่อกำเนิดเป็น “วัฒนธรรมข้าว” มาตราบนานเท่าทุกวันนี้

ข้าวเม็ดยักษ์คงไม่มีใครบอกได้ว่าเกิดขึ้น ณ ที่ใดและเมื่อใด แต่ถ้าดูจากหลักฐานทางโบราณคดีเท่าที่ได้มีการค้นพบในขณะนี้พอที่จะเทียบเคียงได้ว่ามีการปลูกข้าวในประเทศไทยมาเป็นเวลามากกว่า ๕,๐๐๐ ปี จะเห็นได้จากหลักฐานทางโบราณคดี ที่ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี ที่มีสภาพภูมิประเทศรอบๆ เป็นที่ลุ่มเหมาะแก่การทำนา และพบซากเม็ดยักษ์โรยเกล็ดๆ โครงกระดูกมนุษย์ซึ่งมีอายุราว ๕,๖๐๐ ปี นอกจากนี้ยังพบเม็ดยักษ์ที่ถ้ำป่าสูง จังหวัดแม่ฮ่องสอน แสดงให้เห็นว่ามีการปลูกข้าวในบริเวณนี้

เมื่อประมาณ ๕,๔๐๐ ปีมาแล้ว การปลูกข้าวในยุคนั้นสันนิษฐานว่าเป็นการปลูก “แบบเลื่อนลอย” (Swedden rice cultivation) คือ ปลูกได้ปีสองปีก็เคลื่อนย้ายหาที่ปลูกใหม่เนื่องจากดินขาดความอุดมสมบูรณ์ โดยปลูกแบบหว่านเมล็ดข้าวลงไปบนดินและอาศัยน้ำฝนจากธรรมชาติ

ต่อมาประมาณ ๒,๕๐๐ - ๓,๖๐๐ ปีมาแล้ว ได้เริ่มมีการทำเครื่องมือ เครื่องใช้ รวมทั้งรู้จักเลี้ยงสัตว์ เพื่อใช้แรงงานในการไถพรวน และเริ่มเปลี่ยนวิธีการปลูกข้าวมาเป็นแบบ “ระบบทน้ำ” (inundation system) การปลูกข้าวในยุคนี้ให้ผลดีกว่ายุคแรกมาก ในเวลาใกล้เคียงกัน คือ ประมาณ ๒,๓๐๐ - ๓,๐๐๐ ปีมาแล้ว พบหลักฐานที่เชื่อถือได้ว่าชาวนารู้จักการทำนาแบบ “ปักดำ” โดยดูได้จากภาพเขียนสีบนผนังหินที่บริเวณผาหมอนน้อย บ้านตากม ตำบลห้วยไผ่ อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ซึ่งแสดงการเพาะปลูกต้นข้าวเขียนด้วยสีแดงให้ดูเป็นกอๆ ปักเรียงกันอย่างเป็นระเบียบ ส่วนตัวสัตว์ระบายเป็นเงาที่บิย้อยู่กลางนา และมีรูปคนยืนอยู่ข้างหน้าในมือเหมือนกับถืออาวุธหรือเครื่องมือเพื่อไล่ล่าสัตว์ (กรมศิลปากร, ๒๕๓๒) สันนิษฐานว่าชุมชนบ้านเชียงมีการปลูกข้าว เป็นแบบการหว่านเมล็ดข้าวลงในที่ลุ่มที่มีน้ำท่วมถึงในบริเวณใกล้ๆ กับชุมชนอาศัยเพื่อใช้เลี้ยงตัวเอง นอกจากนั้นยังพบว่าในระยะ ๒,๐๐๐ ปีมาแล้วมีการปลูกข้าวกระจายไปในพื้นที่ต่างๆ อย่างเช่นที่จังหวัดสุพรรณบุรี มีการปลูกข้าวแบบทน้ำในชุมชนที่อาศัยอยู่ตามลุ่มน้ำท่าว่า บริเวณอำเภออุทุมพร อำเภอเมือง อำเภอดอนเจดีย์ อำเภอสองพี่น้อง อำเภอศรีประจันต์ อำเภอสามชุก และอำเภอเดิมบางนางบวช การปลูกข้าวได้วิวัฒนาการเรื่อยมาจนเข้าสู่ยุคประวัติศาสตร์ ซึ่งชุมชนต่างๆ ได้มีการรวมตัวกันเป็น “สังคมเมือง” เป็นการพัฒนามาอย่างต่อเนื่องจากยุคก่อนประวัติศาสตร์ ได้แบ่งสมัยต่างๆ ที่สำคัญ โดยมีความสัมพันธ์ระหว่างข้าวกับชุมชนเมือง ดังนี้

- **สมัยทวารวดี** ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๑ - ๑๖ ในยุคสมัยนี้ได้มีการติดต่อกันระหว่างเมือง มีการแลกเปลี่ยนวัฒนธรรม ศิลปกรรมทั้งจากจีน และอินเดีย ได้พบเมืองโบราณที่อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นชุมชนที่มีความเจริญรุ่งเรืองสืบเนื่องต่อมาจากสมัยก่อนประวัติศาสตร์ โดยพบร่องรอยของแกลบผสมอยู่ในเนื้อดินที่นำมาปั้นเป็นอิฐ รวมทั้งผสมอยู่ในเศียรพระพุทธรูปที่ทำจากดินเผา แสดงให้เห็นว่าชุมชนทวารวดีมีการปลูกข้าวเมล็ดสั้น เนื่องจากแกลบที่พบมีความยาวโดยเฉลี่ย ๖ มิลลิเมตร กว้าง ๔ มิลลิเมตร

- **สมัยศรีวิชัย** ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ - ๑๘ เป็นยุคที่คาบเกี่ยวกับยุคทวารวดี นักวิชาการโบราณคดีเชื่อว่าอาณาจักรศรีวิชัยอยู่รอบๆ อ่าวบ้านดอน จังหวัดสุราษฎร์ธานี โดยมีเมืองไชยาเป็นศูนย์กลางการค้าขายทางเรือที่สำคัญ รวมทั้งเป็นศูนย์ในการเผยแพร่การปกครองและวัฒนธรรมศรีวิชัยขึ้นไปสู่ดินแดนทางด้านเหนือจนถึงลำพูนและเชียงใหม่ ในสมัยนี้ข้าวยังเป็นอาหารหลักของชุมชน ส่วนใหญ่เป็นข้าวเมล็ดป้อมเช่นเดียวกับสมัยทวารวดี และเป็นการปลูกเพื่อการบริโภคในชุมชนเป็นหลัก

- **สมัยลพบุรี** ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๖ - ๑๙ เมืองลพบุรี หรือละโว้เป็นเมืองโบราณเป็นดินแดนที่ได้รับวัฒนธรรมสมัยต่างๆ มาอย่างยาวนานตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ จนถึงสมัยประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงทวารวดี หลังจากที่อำนาจของอาณาจักรทวารวดีเสื่อมลง ขอมได้เข้ามามีอิทธิพลอยู่ในแถบนี้ โดยมีเมืองละโว้เป็นศูนย์กลางทางอารยธรรมอยู่จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๙ ในสมัยนี้ก็ยังคงพบร่องรอยของแกลบบนอิฐที่สร้างกำแพงพระสถูป ความยาวของแกลบเฉลี่ย ๗ มิลลิเมตร กว้าง ๓๕ มิลลิเมตร ซึ่งเห็นได้ว่าขนาดของเมล็ดข้าวยังเป็นข้าวเมล็ดป้อมเช่นเดียวกับที่ผ่านมา

- **สมัยสุโขทัย** ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๙ - ๒๐ นับเป็นช่วงเวลาแห่งความเจริญรุ่งเรืองของสังคมเมือง มีรูปแบบของการเมือง การปกครอง และวัฒนธรรมที่เด่นชัด มีประเพณีต่างๆ เกิดขึ้นมากมาย ก่อให้เกิดรูปแบบที่เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง รวมทั้งมีการผสมผสานของกลุ่มชน ที่อยู่ในชุมชนต่างๆ จนเกิดเป็นอาณาจักรใหญ่ที่ชาวต่างประเทศเรียกว่า “ชาวสยาม” ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๗ อาณาจักรสุโขทัยเป็นอาณาจักรที่มั่นคง มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ มีการค้าขายกับชาวต่างชาติ มีการประดิษฐ์อักษรไทยขึ้นในยุคสมัยนี้ มีการปลูกข้าวทั้งนาดำ และนาหว่าน มีการจัดทำระบบการชลประทานทั้งแบบนาเหมือง นาฝาย เพื่อการนำน้ำเข้าไปเลี้ยงนาข้าว มีการใช้น้ำฝนในการทำนา เรียกว่า “นาทางฟ้า” นอกจากนั้น ยังได้จัดให้มีพระราชพิธีไพศาวจรตพระนั่งคัล หรือพระราชพิธีจรตพระนั่งคัลแรกนาขวัญในปัจจุบัน จะเห็นว่าสมัยสุโขทัย ข้าวมีความสำคัญยิ่งต่อประชาชน และแผ่นดิน รวมทั้งก่อกำเนิดวัฒนธรรมประเพณีที่เกี่ยวกับข้าวหลายอย่าง ที่ได้รับการยอมรับนับถือปฏิบัติสืบทอดต่อกันมาจนถึงทุกวันนี้

- **สมัยอยุธยา** ช่วงพุทธศักราช ๑๘๙๓ - ๒๓๑๐ หลังจากที่อาณาจักรสุโขทัยอ่อนกำลังลง อาณาจักรสุพรรณภูมิได้เป็นใหญ่ขึ้นแทนโดยได้รวมอาณาจักรละโว้ อาณาจักรล้านนา อาณาจักรสุโขทัย อาณาจักรนครศรีธรรมราช เข้าไว้ด้วยกัน เรียกว่า “สยามประเทศ” โดยมีกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในสมัยนี้ได้มีการเปลี่ยนแปลงทางด้านการเมือง การปกครองครั้งใหญ่ มีการค้าขายกับชาวต่างประเทศมากขึ้น และข้าวนับเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ มีการเก็บภาษีที่นาไร่ละสลึงที่เรียกว่า “หางข้าว” คือชาวนาต้องส่งข้าวเปลือกให้แก่ฉางหลวงทุกปี นอกจากนั้นยังมีการเก็บอากรนาอีก ๒ วิธี คือ แบบ “นาฟางลอย” ใช้สำหรับเก็บค่านาดอนซึ่งทำแห่งละเล็กละน้อย จะสังเกตตอซังแล้วทำรังวัดที่ดินว่าทำจริงเท่าไรแล้วเก็บอากรตามนั้น วิธีที่ ๒ เรียกว่าอากรแบบ “นาโคก” เป็นประเพณีเก็บค่านาที่ปัตตานี โดยสำรวจเอาจำนวนโคที่ไปทำนาเป็นหลักของอัตราค่านา การค้าข้าวกับต่างประเทศ เป็นการค้าโดยทางเรือสำเภา นโยบายการค้าในสมัยนั้น มีระบบควบคุม จากทางราชการโดยกรมคลัง ดังปรากฏชื่อ พระคลังสินค้า ขึ้นครั้งแรก ในสมัยสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ทำหน้าที่ควบคุมดูแลการซื้อขายสินค้าต้องห้าม ที่ห้ามเอกชนซื้อขายกันเอง การค้าข้าวกับต่างประเทศในสมัยอยุธยา มีทั้งข้าวที่ไทยส่งไปขายเอง และ ข้าวที่พ่อค้าต่างชาติเข้ามารับซื้อแล้วขายต่ออีกทอดหนึ่ง พ่อค้าต่างชาติที่เข้ามาค้าขาย ได้แก่ ชาวโปรตุเกส ฮอลันดา ฝรั่งเศส และ ชาวหัวเมืองชายทะเลแถบมลายู มะละกา ชวา ปัตตาเวีย ญวน เขมร มะนิลา ลังกา ญี่ปุ่น และจีน (สุกัญญา, ๒๕๔๗) ลักษณะของข้าวที่ปลูกในสมัยกรุงศรีอยุธยามีลักษณะเมล็ดเรียวยาวกว่าในยุคก่อนๆ นอกจากนั้นยังคงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีที่เคยปฏิบัติในสมัยสุโขทัย เช่น พระราชพิธีจรตพระนั่งคัลแรกนาขวัญ แต่พระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จไปเป็นองค์ประธานเหมือนสมัยสุโขทัย เพียงแต่มอบหมายให้พระยาแรกนาเป็นผู้ปฏิบัติแทน พระราชพิธีนี้มีตลอดมาจนถึงปลายสมัยอยุธยา

- **สมัยกรุงธนบุรี** พุทธศักราช ๒๓๑๐ - ๒๓๒๕ หลังจากได้รับอิสรภาพแล้ว พระเจ้าตากสินมหาราชทรงย้ายเมืองหลวงมาอยู่ที่กรุงธนบุรี รวบรวมไพร่พล และขยายอาณาจักรอย่างกว้างขวาง จัดระเบียบบ้านเมืองครั้งใหญ่ สุกัญญา (๒๕๔๗) กล่าวว่าในสมัยกรุงธนบุรี ได้เกิดปัญหาการขาดแคลนอาหาร พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงทรงดำเนินการซื้อข้าวสารในราคาแพง จากพ่อค้าต่างเมือง และพระราชทานแก่บรรดาข้าราชการ ทหาร พลเรือน ขณะเดียวกัน ก็โปรดให้ข้าราชการผู้ใหญ่ และผู้น้อยทำนา เพื่อบรรเทาความขาดแคลนอาหาร ส่วนการค้าขายกับต่างประเทศ โดยเฉพาะกับพ่อค้าจีนยังคงดำเนินต่อไป

- สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๓๒๕ - ปัจจุบัน นับเป็นยุคสมัยแห่งความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุด ทั้งในเรื่องวิชาการปลูกข้าวแผนใหม่ การใช้เครื่องจักรกลการเกษตร การถ่ายทอดความรู้ให้กับชาวนา การค้าขายข้าวกับต่างประเทศ มีการจัดตั้งองค์กรสำหรับดูแลงานด้านข้าว ทั้งในระดับประเทศ ภาค จังหวัด อำเภอ และตำบล (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕) โดยสามารถลำดับเหตุการณ์ที่สำคัญๆ ได้ดังนี้ ในตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์ มีการเก็บอากรข้าวเป็นข้าวเปลือกเข้ายุ้งฉางของหลวงสำหรับใช้ ในยามฉุกเฉินเช่น ในยามศึกสงคราม ข้าวจึงเป็นเสบียงอาหารที่สำคัญถือเป็นสิ่งที่สร้างความมั่นคงให้ กับประเทศ ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปลี่ยนจากอากรทางข้าวมาเป็นเงินค่านา โดยอากรค่านาไร่ละ ๒๕ สลึงเฟื้อง ซึ่งตกเป็นข้าวเปลือกกราว ๒ ถึงต่อไร่ (ภักดี, ๒๕๓๙) ส่วนข้าวที่เหลือจากการกินในประเทศมีพ่อค้าต่างประเทศมารับซื้อ ทำให้ข้าวเป็นสินค้าที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจของประเทศตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

สุกัญญา (๒๕๔๗) กล่าวว่าในสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทย ได้เปลี่ยนแปลง นโยบายด้านการพาณิชย์ เพื่อให้สอดคล้อง กับสถานการณ์ของบ้านเมือง และของโลก โดยมีการสนับสนุนการค้ามากขึ้น ในปี พ.ศ.๒๓๘๘ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรีย แห่งอังกฤษได้ส่ง เซอร์ จอห์น เบาว์ริง มาเจริญสัมพันธไมตรี ด้านการพาณิชย์ กับไทยและทำสนธิสัญญาขึ้น เรียกว่า สนธิสัญญาเบาว์ริง ซึ่งก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ทางเศรษฐกิจของไทย อย่างใหญ่หลวง ผลของสนธิสัญญานี้ ทำให้ต้องยกเลิก พระคลังสินค้า และ ระบบภาษีแบบโบราณ ทำให้มีการขยายตัวด้านการค้า โดยเฉพาะการค้าข้าว กับชาวต่างชาติจน ทำให้ข้าวมีราคาสูงขึ้น นับเป็นการริเริ่ม ในการยกระดับเศรษฐกิจ ของชาวไร่ชาวนาให้สูงขึ้น จนในที่สุดข้าวก็เป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญของประเทศ การผลิตข้าว ได้ขยายตัวเป็นอุตสาหกรรมขนาดใหญ่ขึ้น ในระหว่างปี พ.ศ.๒๓๙๙-๒๔๐๑ มีโรงสีขนาดใหญ่หลายโรงตั้งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำท่าจีน

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคสมัยแห่งการเปลี่ยนแปลง และพัฒนางานด้านข้าวของไทยอย่างแท้จริง โดยได้ริเริ่มงานที่เกี่ยวข้องกับข้าวหลายประการ เนื่องจากได้มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศเป็นอย่างมาก และข้าวเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ จึงได้มีการพัฒนาการปลูกข้าวอย่างจริงจัง และได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้สัมปทานงานชลประทานแก่ “บริษัทหุตคลองและคูนาสยาม” เป็นระยะเวลา ๒๕ ปี ให้ดำเนินการขุดระบบคลองในทุ่งหลวงรังสิตเมื่อปี พ.ศ. ๒๔๓๑ ในระหว่างการขุดคลองรังสิตนั้น พระองค์ท่านได้เสด็จประพาสยุโรป ๒ ครั้ง ทรงสนพระทัยในงานด้านการเกษตรของต่างประเทศ เพราะทรงเห็นว่าประเทศไทยมีการทำการเกษตรเป็นหลัก โดยเฉพาะในเรื่องข้าว ซึ่งขณะนั้นกำลังเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญ แต่ขายได้ราคาต่ำ เพราะเมล็ดข้าวปะปนกันหลายพันธุ์ จึงได้ทรงโปรดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นในประเทศไทยเป็นครั้งแรก เมื่อปี ๒๔๕๐ โดยเป็นการประกวดพันธุ์ข้าวจากทุ่งหลวงคลองรังสิต เพื่อเป็นการอุดหนุนและบำรุงพันธุ์ที่ดีไว้ทำพันธุ์ ต่อมาในปี ๒๔๕๑ ได้จัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวจากทั่วประเทศ จัดขึ้นที่วัดสุทัศน์เทพวราราม กรุงเทพมหานคร พันธุ์ข้าวที่ได้รับรางวัลชนะเลิศเป็นข้าวนาหว่านจากธัญบุรี จากนั้นได้มี การจัดประกวดพันธุ์ข้าวทั่วประเทศอีก ๒ ครั้ง ปรากฏว่า พันธุ์ข้าวจากอำเภอธัญบุรีชนะเลิศทั้ง ๒ ครั้ง สร้างความประหลาดใจแก่กรรมการและชาวนาเป็นอย่างมาก เพราะไม่คิดว่าข้าวจากคลองรังสิตจะชนะข้าวจากแหล่งที่มีชื่อเสียงอื่นๆ ได้ และยังพบว่าพันธุ์ข้าวที่ส่งเข้าประกวดในปีหลังๆ มีคุณภาพสูงกว่าในปีแรกอีกด้วย ซึ่งแสดงว่าชาวนาได้มีการพัฒนาการเพาะปลูกมากขึ้น ทางราชการจึงได้สนับสนุนอย่างเต็มที่โดยได้จัดตั้งนาทดลองคลองรังสิต ที่อำเภอธัญบุรี (ศูนย์วิจัยข้าวปทุมธานีในปัจจุบัน) ขึ้นในปี ๒๔๕๙ นับเป็นสถานีทดลองข้าวแห่งแรกของประเทศไทย ตั้งแต่นั้นข้าวไทยก็ได้รับการพัฒนามาโดยตลอด (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๖ ได้มีการจัดประกวดข้าวโลกขึ้นที่เมืองเรจินา (Regina) ประเทศแคนาดา มีประเทศต่างๆ ส่งข้าวเข้าประกวดรวมทั้งสิ้น ๑๗๖ รายการ คณะกรรมการใช้เวลาตัดสินนานถึง ๑๕ วัน และได้ประกาศผลการตัดสินเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม ๒๔๗๖ ให้ข้าว “ปิ่นแก้ว” จากประเทศไทยได้รับรางวัลชนะเลิศ นอกจากนั้น ยังมีพันธุ์ข้าวของไทยที่ได้รับรางวัลที่ ๒, ๓ และรางวัลอื่นๆ อีก ๘ รางวัล รวมข้าวไทยได้รับรางวัลทั้งสิ้น ๑๑ รางวัล จากรางวัลทั้งหมด ๒๐ รางวัล การประกวดในครั้งนั้นช่วยให้ข้าวไทยเป็นที่รู้จักกันอย่างแพร่หลายทั่วโลก (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชตั้งแต่พระองค์ขึ้นครองราชย์จนถึงปัจจุบัน (๒๕๕๐) เป็นเวลากว่า ๖๐ ปี นับเป็นยุคสมัยที่งานด้านข้าวเจริญรุ่งเรืองอย่างสูงสุด เพราะพระองค์ท่านให้ความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากทรงเห็นว่าคนกลุ่มใหญ่ของประเทศมีอาชีพในการทำนา และข้าวเป็นอาหารหลักของคนไทย โครงการที่เกี่ยวกับข้าวเกิดขึ้นอย่างมากภายในรัชสมัยของพระองค์ และได้สร้างคุณประโยชน์ต่อประชาชนชาวไทยอย่างมหาศาล ซึ่งโครงการต่าง ๆ นั้นมีทั้งที่ดำเนินการในบริเวณพระตำหนักสวนจิตรลดา เช่นโครงการโรงสีข้าวตัวอย่าง โครงการโรงบดกลบ และแปลงสาธิตปลูกข้าว ส่วนโครงการที่ดำเนินการในพื้นที่ต่างๆ ทั่วประเทศ เช่น โครงการธนาคารข้าว โครงการโคและกระบือ โครงการแก้ปัญหาหนาร้างที่จังหวัดอยุธยา โครงการพัฒนาการปลูกข้าวแบบครบวงจรที่นิคมอ่าวลึก จังหวัดกระบี่ โครงการแก้ปัญหาดินเค็มและดินเปรี้ยว โครงการพัฒนาลุ่มน้ำปากพนัง จังหวัดนครศรีธรรมราช เป็นต้น นอกจากนั้นพระองค์ท่านทรงมีส่วนร่วมในกิจกรรมและประเพณีต่างๆ เสมอมา โดยเฉพาะพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ซึ่งมีมาตั้งแต่ครั้งสมัยกรุงสุโขทัยและถือปฏิบัติเรื่อยมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ได้มีการว่างเว้นไปในช่วงพ.ศ. ๒๔๗๙- ๒๕๐๒ (ภักดี, ๒๕๓๙) ได้มีการฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งในปี ๒๕๐๓ โดยเรียกว่า “งานรัฐพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ” ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช ได้ทรงมีพระกระแสรับสั่งให้ปรับปรุงพิธีการบางอย่างให้เหมาะสมกับยุคสมัย อีกทั้งพระองค์ท่านยังได้เสด็จมาเป็นองค์ประธานของพระราชพิธีสืบมาจนถึงปัจจุบัน (อำพล, ๒๕๓๙) และยังได้โปรดเกล้าให้เปลี่ยนชื่องานเป็น “พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ” เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๕๐๔ นอกจากนั้นพระองค์ยังทรงมีพระราชดำริให้จัดทำ “พันธุ์ข้าวทรงปลูกพระราชทาน” โดยทรงนำพันธุ์ข้าวที่ได้รับการทูลเกล้าฯ จากรัฐบาลไปให้พระยาแรกน่านำไปปลูกในแปลงนาบริเวณพระตำหนักจิตรลดา เพื่อนำเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตได้ไปใช้ในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญของปีต่อไป ส่วนเมล็ดพันธุ์ที่เหลือแจกจ่ายให้ชาวนาและประชาชน เพื่อเป็นมิ่งขวัญเป็นสิริมงคลต่อไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ในปัจจุบันมีคนไทยที่ยึดอาชีพทำนาปลูกข้าวประมาณ ๓.๗ ล้านครอบครัว พวกเขายังคงดำเนินวิถีชีวิตที่เรียบง่ายในรูปแบบของชาวนชนบท และยังคงสืบทอดวัฒนธรรมประเพณีของบรรพบุรุษ มาตราบเท่าทุกวันนี้

แม่โพสพ

พิธีกรรมที่เกี่ยวกับข้าวมีความสำคัญต่อชาวบ้านมากที่สุด เพราะเกี่ยวข้องกับการทำมาหากินเลี้ยงชีพ พิธีกรรมข้าวจัดขึ้นอย่างต่อเนื่องตลอดปีตามลำดับการเพาะปลูกข้าว โดยช่วงที่สำคัญที่สุดอยู่ระหว่าง หลังการเก็บเกี่ยวผลผลิตและก่อนเริ่มฤดูกาลใหม่ พิธีกรรมข้าวในแต่ละภาคส่วนใหญ่มีความคล้ายคลึงกัน แต่ บางอย่างก็มีความแตกต่างกันบ้างตามแต่ความเชื่อในแต่ละพื้นที่ แต่สิ่งที่ชาวนามีความเชื่อเหมือนกันมา ตั้งแต่โบราณคือ ความเชื่อเกี่ยวกับ “แม่โพสพ”



ภาพ : องค์แม่โพสพ

ที่มา : งานพิธีอัญเชิญแม่โพสพคืนนาเฉลิมพระเกียรติฯ วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๕๑ จังหวัดอ่างทอง

เกษตรกรไทยหรือชาวนาไทยเชื่อว่าในต้นข้าวมีเทวดาคุ้มครอง และรู้จักทั่วไป คือ “แม่โพสพ” สถิตอยู่ มีภารกิจ คือ ทำนุบำรุงรักษาต้นข้าวให้ออกรวง แข็งแรง ได้เมล็ดข้าวมากๆ เพื่อใช้เป็นอาหาร แม่โพสพจึงมีบุญคุณต่อมนุษย์ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕ ได้นิยามคำว่า “แม่โพสพ” ไว้ว่า เทพธิดาประจำข้าวหรือเจ้าแม่แห่งข้าว เสฐียรโกเศศ (๒๔๙๒) ได้เขียนไว้ในเรื่องแม่โพสพว่า คนชาติไทยมีคติความเชื่อว่ามีผีหรือเทวดาเกี่ยวกับการเพาะปลูกพืชพรรณ ธัญญาหาร คนไทยภาคกลางและภาคใต้ เรียกชื่อผีหรือเทวดานี้ว่า “แม่โพสพ” และถือว่าเป็นผู้ที่ค้มครองดูแลต้นข้าวให้เจริญงอกงามให้ผลิตผลอันอุดม แม่โพสพจึงเป็นเทพธิดาที่มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำรงอยู่ของชีวิต ถ้าชาวนาทำพิธีกราบไหว้บูชาแม่โพสพตามประเพณีแล้ว จะทำให้ร่ำรวยอุดมสมบูรณ์ ดังนั้น เมื่อเริ่มทำนาจนกระทั่งถึงเวลาเก็บเกี่ยวและนำข้าวใส่ยุ้งฉาง ชาวนาจะต้องทำพิธีเซ่นบูชาแม่โพสพทุกกระยะ (กรมการข้าว, ๒๕๔๙)

การบูชาแม่โพสพจะบูชา ด้วยอาหารมีข้าวปากหม้อ กล้วย อ้อย เป็นต้น เพื่อหวังให้ข้าวงอก ออกกรวง ชาวนาทำพิธีบูชาแม่โพสพ เพื่อสร้างขวัญและกำลังใจให้มีความหวังความมั่นใจว่าข้าวจะให้ผลอุดม สมบูรณ์ ส่งผลให้มีความอึดทนทานสำหรับความทุกข์ที่จะได้รับตลอดทั้งปี คนรุ่นเก่าได้สร้างรูปจำลองแม่ โพสพไว้เป็นหญิงสาวชั้นสามัญ ไว้ผมประบ่า แต่สวมกรอบหน้าและจอนหู นุ่งผ้าจีบ ห่มสไบ มีเครื่องประดับ คอ แขน ข้อมือ ข้อเท้า นั่งพับเพียบเท้าแขนซ้าย มือขวาถือรวงข้าวที่มีเมล็ดข้าวแน่นเต็มรวง

ความรู้สึกของคนไทยที่มีต่อแม่โพสพเป็นความรู้สึกสำนึกถึงบุญคุณที่ให้อาหารเลี้ยงชีวิตคน ไทย จึงให้ความเคารพข้าว ไม่ใช่คำหยาบคาย หรือแข่งด่าต้นข้าว หรือเมล็ดข้าว ถ้าทำข้าวหก จะก้มลงเก็บ อย่างเรียบร้อย ไม่ข้าม ไม่เหยียบ ไม่ทิ้งเรียรดเลอะเทอะ ไม่ว่าจะเป็ข้าวเปลือก ข้าวสาร หรือข้าวสุก เมื่อรับประทานข้าวก็รับประทานอย่างเรียบร้อย ไม่ทำหกเลอะเทอะ เมื่ออิมข้าวจะไหว้ขอบคุณแม่โพสพ เมื่อเอาข้าวให้สัตว์กินจะต้องใส่ภาชนะ หรือมีใบไม้ใบตองรอง ไม่ทิ้งกองข้าวบนพื้นดิน การลักขโมยข้าวถือ เป็นสิ่งอัปมงคลอย่างร้ายแรงที่สุด (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕) แม้แต่การมหรสพของชาวนานยามเมื่อร้องบท ไหว้ครูก็จะมีกรรองระลึกคุณแม่โพสพไว้ด้วย ดังบทไหว้ครูเพลงเรือบทหนึ่งมีความว่าจะยกบายศรีขึ้นสี มุม ลูกจะไหว้พระภูมิ ที่มา ไหว้ทั้งแม่ข้าวเจ้า ทั้งพ่อข้าวเหนียว เสียทะเลเมื่อลูกนี้เกี่ยวกันมา ลูกจะไหว้ โพสพ ลีบนิ้วนอนบ นิ้วหน้า ขอให้มาปกป้องรักษาลูก ขออย่าให้มีทุกข์เลยหนา ขอให้มาเป็นมงคลสวมบน เกศฯ กันแต่เมื่อเวลานี้เอย..... (สุกัญญา, ๒๕๓๖) การที่คนไทยปฏิบัติต่อข้าวมาแต่โบราณเช่นนี้ นับเป็น วัฒนธรรมทางจิตใจที่แสดงถึงความเป็นผู้มี ความกตัญญู นับเป็นสิ่งที่ตั้งาม

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพระราชพิธี ๒ พิธีรวมกัน คือพระราชพิธีพืชมงคลอันเป็นพิธีสงฆ์อย่างหนึ่งซึ่งจะประกอบพระราชพิธีวันแรกในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม กับพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญอันเป็นพิธีพราหมณ์อย่างหนึ่ง ประกอบพระราชพิธีในวันรุ่งขึ้น ณ มณฑลพิธีสนามหลวง

พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เรียกสั้นๆ ว่า “พิธีแรกนา” เป็นพระราชพิธีที่มีมาแต่โบราณตั้งแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ซึ่งในสมัยนั้น พระมหากษัตริย์ไม่ได้ทรงไถ่ด้วยพระองค์เอง เป็นแต่เพียงเสด็จเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีเท่านั้น

สมัยกรุงศรีอยุธยา พระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จไปเป็นองค์ประธานเหมือนสมัยกรุงสุโขทัย แต่จะมอบอาญาสิทธิให้โดยทรงทำเหมือนอย่างออกอำนาจจากกษัตริย์ และทรงจำศีลเจียบ ๓ วัน ซึ่งวิธีนี้ได้ใช้ตลอดมาถึงปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา

สมัยกรุงรัตนโกสินทร์มีการประกอบพระราชพิธีนี้มาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แต่ผู้ทำการแรกนาเปลี่ยนเป็นเจ้าพระยาพลเทพ แต่พอถึงรัชกาลที่ ๓ ให้ถือว่าผู้ไถ่ย่นชิงช้า ผู้นั้นเป็นผู้แรกนาด้วย ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้จัดมีพิธีสงฆ์เพิ่มขึ้นในพระราชพิธีต่างๆ ทุกพิธี ดังนั้น พระราชพิธีพืชมงคลได้เริ่มมีขึ้นแต่บัดนั้นมา โดยจัดรวมกับพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และมีชื่อเรียกรวมกันว่าพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นพิธีการเพื่อความเป็นสิริมงคลและบำรุงขวัญเกษตรกร กำหนดจัดขึ้นในเดือนหกของทุกปี ซึ่งเป็นระยะเวลาเหมาะสมในการเริ่มต้นการทำนาอันเป็นอาชีพหลักของประชาชนคนไทย แต่ไม่ได้กำหนดวันที่แน่นอนไว้เหมือนกับวันในพระราชพิธีอื่น ๆ ส่วนจะเป็นวันใดในเดือนหก หรือเดือนพฤษภาคมที่มีฤกษ์ยามที่เหมาะสมต้องตามประเพณีก็ให้จัดขึ้นในวันนั้น

การจัดงานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ เต็มรูปแบบบูรพประเพณีได้จัดขึ้นครั้งสุดท้ายในปี พ.ศ.๒๔๗๙ หลังจากนั้นได้ว่างเว้นจนกระทั่งปี พ.ศ.๒๕๐๓ คณะรัฐมนตรีได้มีมติให้ฟื้นฟูพระราชพิธีนี้ขึ้นใหม่ และได้กระทำติดต่อกันมาทุกปีจนถึงปัจจุบันด้วยเห็นว่าเป็นการรักษาพระราชประเพณีอันดีงาม มีผลในการบำรุงขวัญและจิตใจของเกษตรกรไทย พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์พระประมุขในปัจจุบันทรงมีพระราชกระแสฯ ให้ปรับปรุงพิธีการบางอย่างให้เหมาะสมกับยุคสมัย และเสด็จพระราชดำเนินมาเป็นองค์ประธานในพระราชพิธีนี้ทุกปีสืบมาได้ขาด

เมื่อได้มีการฟื้นฟูพระราชประเพณีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญขึ้นมา ในระยะเริ่มแรกนั้น พระยาแรกนา ได้แก่ อธิบดีกรมการข้าวโดยตำแหน่ง สำหรับเทพีทั้งสี่พิจารณาคัดเลือกจากภริยาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ในกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ต่อมาภายหลังพระยาแรกนา ได้แก่ ปลัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ โดยตำแหน่ง ส่วนผู้ที่มาทำหน้าที่เป็นเทพีคู่หาบทอง และคู่หาบเงินนั้น ได้ทำการพิจารณาคัดเลือกจากข้าราชการสตรีโสดในสังกัดกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ที่มีตำแหน่งตั้งแต่ข้าราชการพลเรือนสามัญ ระดับ ๕ ขึ้นไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๒)

กฤษฎา (๒๕๕๐) ได้เขียนบทความเรื่องพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ในตอนหนึ่งกล่าวว่า พระราชพิธีพืชมงคลเป็นพิธีทำขวัญพืชพันธุ์ธัญญาหาร ที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงอธิษฐานเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพันธุ์ธัญญาหารแห่งราชอาณาจักรไทย ข้าวถือว่าเป็นอาหารหลัก ของประชาชนในภาษาบาลีเรียกว่า บุพพันธะ หรือ บุพพันธะ หรือ บุพพันธชาติ ส่วนพืชอื่นๆ ที่เป็นอาหารเรียกว่า อปรันณ หรือ อปรันชาติ หมายถึง พืชจำพวกถั่ว เป็นต้น ถ้าเรียกควบทั้งสองอย่าง เรียกว่า บุพพันธปรันณชาติ หมายถึง พืชที่เป็นอาหารทุกชนิด บุพพันธปรันณชาติ ที่นำเข้าพิธีพืชมงคล ข้าวเปลือกมีทั้งข้าวเจ้า และข้าวเหนียว นอกจากนี้ มีเมล็ดพืชต่างๆ รวม ๔๐ อย่าง แต่ละอย่างบรรจุถุงผ้า ขาวกับเปลือกมันต่างๆ พันธุ์พืชเหล่านี้เป็นเมล็ดพันธุ์ที่ปลูกออกทั้งหมด

นอกจากนี้ข้าวเปลือกที่หว่านในพิธีแรกนาบรรจุกระเช้าทองคำหนึ่ง และเงินคู่หนึ่งเป็น ข้าวพันธุ์ดีที่ขอพระบรมราชานุญาต นำเมล็ดพันธุ์ข้าวจากโครงการนาทดลองในโครงการส่วนพระองค์ สวนจิตรลดา พันธุ์ข้าวพระราชทานนี้ โดยส่วนหนึ่งพระยาแรกนาจะทำพิธีหว่านในพระราชพิธีแรกนาส่วน หนึ่ง อีกส่วนหนึ่งที่เหลือ ทางราชการจะบรรจุซองแล้วส่งไปแจกจ่ายแก่ชาวนาและประชาชนในจังหวัดต่างๆ ทั่วประเทศให้เป็นมิ่งขวัญและเป็นสิริมงคลแก่พืชผลที่จะเพาะปลูกในปีนั้นๆ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

และนับตั้งแต่ปี พ.ศ.๒๕๐๙ เป็นต้นมา คณะรัฐมนตรีได้ประชุมปรึกษาลงมติให้วัน พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเป็นวันเกษตรกรประจำปีอีกด้วย ทั้งนี้เพื่อให้ผู้มีอาชีพทาง การเกษตรได้ระลึกถึงความสำคัญของการเกษตร และร่วมมือกันประกอบพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัล แรกนาขวัญเพื่อเป็นสิริมงคลแก่อาชีพของตน ก่อให้เกิดประโยชน์แก่เศรษฐกิจของประเทศชาติ จึงได้จัดงาน วันเกษตรกรควบคู่ไปกับงานพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญจนถึงปัจจุบัน (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๒)



ภาพ : พระยาแรกนากำลังหว่านข้าวในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ
ที่มา : งานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญและงานวันเกษตรกร ปี ๒๕๕๐



ภาพ : การเสีงทายพระโคกินเสีงในพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ
ที่มา : งานพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญและงานวันเกษตรกร ปี ๒๕๕๐

ประเพณีเสีงตาแฮก

พวงเพชร และคณะ (๒๕๔๐) ได้อธิบายเกี่ยวกับตาแฮก ไว้ว่า ตาแฮก คือเทวดาอารักษ์ที่คอยรักษาที่นาของแต่ละบ้าน มีความเชื่อว่าการลงมือทำนาในแต่ละปีจะต้องเช่นสรวงผีตาแฮกเสียก่อนการทำนาจึงจะได้ผลดี นาแปลงแรกที่ลงมือปักดำ คือ แปลงที่ตาแฮกสิงสถิตอยู่ ลูกหลานต้องให้ความเคารพ

สถาบันวิจัยข้าว (๒๕๔๕) กล่าวว่า พิธีเสีงตาแฮก หลังจากทำบุญข้าวสากแล้วจะกำหนดเอาวันพุธแรกเป็นวันตั้งศาลตาแฮก หรือตูปตาแฮก โดยนำดอกไม้ไผ่มาสานขัดแตะเป็นตารางห่างๆ แผ่นกว้างยาวพอประมาณ แล้วพันทบขึ้นปลายมัดติดกันเป็นรูปสามเหลี่ยม ได้เป็นตูปตาแฮก และเสียบตูปตาแฮกลงบนเสาไม้ไผ่ แล้วปักลงบนแปลงตาแฮก โดยให้อยู่สูงจากพื้นดินประมาณ ๑ เมตร นำดอกไม้ไผ่ที่ขัดเป็นรูปกำไลคล้องต่อกันยาวประมาณวาเศษแล้วคล้องบนปลายยอดเสาตูปตาแฮก หลังจากตั้งตูปตาแฮกเสร็จก็จึงนำเครื่องเช่นไห้วใส่ไว้ในตูป ประกอบด้วยของหวาน ได้แก่ ข้าวสาก ข้าวต้มมัดคลูกมะพร้าวชูด ของคาว ได้แก่ แจ่ว ปลา หรือกบ หรือเขียดปิ้ง เหล้า หมากพลู บุหรี่ กล่าวบนบานขอให้ตาแฮกคุ้มครองให้ข้าวในนาสมบูรณ์ดี



ภาพ : การทำพิธีเสีงผีตาแฮก

ส่วนการเก็บเกี่ยว ให้เกี่ยวข้าวให้เกี่ยวข้าวในแปลงตาแยกก่อน โดยเก็บเกี่ยวในวันจันทร์ หรือวันพฤหัสบดี ตั้งแต่เวลาเที่ยงเป็นต้นไป ให้หันหน้าไปทางทิศตะวันออก เลิกเอาข้าวรวงที่สมบูรณ์ ๕ - ๖ รวงขึ้นไปผูกไว้ยอดเสาตupaตาแยก แล้วจึงจะเกี่ยวข้าวในแปลงอื่นๆ ได้ การเตรียมทำลานนวดข้าวให้พร้อมก่อนการเกี่ยวข้าว โดยทำในวันพุธ หรือวันเสาร์ เวลาเช้า เริ่มจากปักหลักไม้ไผ่สำหรับเป็นหลักมัดข้าวบนลานนวด แล้วนำมัดรวงข้าวจากที่ผูกไว้ที่เสาตupaตาแยก มาผูกไว้ที่ปลายยอดหลักมัดข้าว พร้อมกับร้องเชิญแม่โพสพในขณะที่ผูกรวงข้าวไปด้วย เสร็จแล้วจึงนำฟ่อนข้าวขึ้นลาน โดยแยกกองข้าวปลูก และกองข้าวกินหรือขาย ไว้คนละกองกัน หลังจากเตรียมลานนวดเสร็จ ให้ทำการเกี่ยวข้าวได้ โดยก่อนเกี่ยวข้าว ต้องนำดอกไม้สีขาว ๕ คู่ใส่ขันมาบอกกล่าวตาแยก เพื่อขออนุญาตเกี่ยวข้าว และขอความคุ้มครองอย่าให้ศัตรูข้าวทั้งหลายมาทำลายข้าว

ประเพณีบุญข้าวจี

เป็นการทำบุญในช่วงเดือนสาม วันมาฆบูชาโดยชาวบ้านมาร่วมกันทำบุญตักบาตรด้วยข้าวจี พร้อมกับภัตตาหารอื่นๆ เมื่อพระฉันเสร็จแล้วจะมีการเทศน์ฉลองข้าวจี และรับพร เหตุที่มีการทำบุญข้าวจีเนื่องมาจากสมัยพุทธกาลมีนางทาสชื่อ ปุณณทาสี ได้นำแบ่งข้าวจี ทำจากแบ่งทำขนมเงินไปถวายพระพุทธเจ้า แต่นางคิดว่าแบ่งข้าวจีเป็นอาหารของคนต่ำต้อย พระพุทธองค์คงไม่ฉัน ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้อิฐิตใจนาง จึงได้ฉันข้าวจีต่อหน้านาง ทำให้นางดีใจมาก ชาวอีสานจึงได้แบบอย่างการทำข้าวจี และพากันทำบุญด้วยข้าวจีถวายพระในช่วงเดือนสาม มาโดยตลอดในปัจจุบันชาวอีสานส่วนใหญ่ใช้ข้าวเหนียวสุกมาปั้นเป็นก้อน แล้วนำไปปิ้งหรือย่าง (จี) บนไฟอ่อนๆ อาจจะทาด้วยไข่ หรือใส่ไส้ด้วยน้ำอ้อย เพื่อให้มีสีและรสชาติที่น่ารับประทานมากยิ่งขึ้น

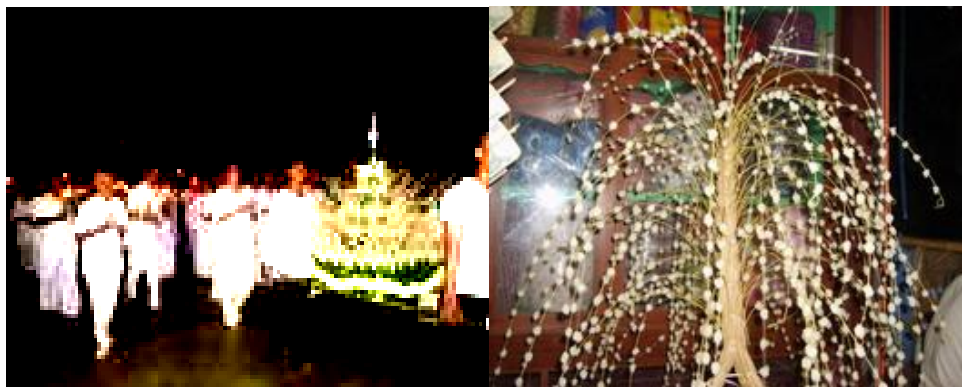


ภาพ : การปิ้งข้าวหรือจีข้า

ประเพณีแห่ข้าวพันก้อน

เป็นประเพณีที่จัดทำขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ การทำบุญพระเวสหรือบุญมหาชาติ และเพื่อขอฝนเมื่อฝนไม่ตกในฤดูทำนา ดังนั้นการขอฝนนี้ จึงเป็นการขอจากพระรัตนตรัย มิใช่ขอจากภูตผีเทวดา พิธีแห่ข้าวพันก้อนเริ่มจากการปั้นข้าวเหนียวขนาดเท่าปลายนิ้วก้อย จำนวน ๑,๐๐๐ ก้อน พร้อมด้วยเครื่องสักการบูชา ได้แก่ เทียน ธูป และดอกไม้ อย่างละ ๑,๐๐๐ อัน แห่ไปยังสถานที่ที่มีพระพุทธรูป

ศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านศรัทธา โดยแห่จากวัดประจำหมู่บ้านไปยังสถานที่ดังกล่าว แล้วผู้ทำพิธีจะนำขบวนแห่เคารพพระพุทธรูปและขอฝนพระรัตนตรัย จากนั้นจะแห่กลับมายังวัดประจำหมู่บ้าน ซึ่งมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งรอรับอยู่ พร้อมกับบรวงมนุโฆนาสาธุ เสร็จแล้วนำข้าวพันก้อนมาประดิษฐานในอารามของวัดประจำหมู่บ้านต่อไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)



ภาพ : งานประเพณีแห่ข้าวพันก้อน

ประเพณีการเทศน์พญาคันคาก และสวดคาถาปลาค้อ

เป็นการรักษาศีลพร้อมกับฟังเทศน์ เรื่องพญาคันคาก โดยวิธีการฟังเทศน์จะต้องขุดสระน้ำเอาจากแหน ปู ปลา หอย เต่า ไปปล่อยในสระน้ำ และปั้นรูปช้าง ม้า วัว ควาย ต่อ แตน อิงอ่าง กบ เขียด เรียงรายไว้รอบสระน้ำ ผู้ทำพิธีนำเครื่องบูชามานิมนต์พระสงฆ์อย่างน้อยที่สุด ๕ รูป เจริญพระพุทธรูปให้ครบ ๓ วัน และแสดงพระธรรมเทศนา เรื่องพญาคันคาก ชาวบ้านต้องนุ่งขาวห่มขาว รักษาศีล ๕ ศีล ๘ เป็นเวลา ๓ วันด้วย แล้วตั้งจิตอธิษฐานขอให้ฝนตก โดยสวดคาถาปลาค้อ และสวดเจ็ดตำนานย่อใช้เวลาสวดวันละ ๑๐๘ คาบ หรือสวดตามกำลังวันเกิด ซึ่งชาวอีสานเชื่อว่าเมื่อสวดได้ครบตามกำหนดแล้วจะทำให้ฝนตกลงมาในเร็ววัน (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

ประเพณีลาซัง-โต๊ะชุมพุก (ปุยมือแฉ)

เป็นพิธีกรรมที่กระทำขึ้น เพื่อเป็นการสร้างขวัญและกำลังใจในการประกอบอาชีพชาวนา หลังจากเหน็ดเหนื่อยจากการทำนามาทั้งปี ประเพณีลาซัง - โต๊ะชุมพุก ได้ช่วยผ่อนคลายให้ชาวบ้านได้สนุกสนาน อีกทั้งเป็นการเสริมสร้างขวัญ กำลังใจที่จะไถหว่านในปีต่อไป จึงเป็นประเพณีหนึ่งที่เรศวรอนุรักษ์ไว้สืบไปเคียงคู่กับความกตัญญู ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ดีงามของไทยเรา นิยมทำกันในเดือน ๖ ของทุกปี และจะเลือกวันที่เป็นวันมงคลที่เหมาะสมกับการจัดพิธีแต่งงาน โดยจะจัดเมื่อเสร็จสิ้นจากการเก็บเกี่ยวในรอบปีแล้ว บรรดาผู้นำหมู่บ้านก็จะหารือกันกำหนดวันทำพิธีลาซัง ฯ เมื่อใกล้ถึงวันกำหนดทุกบ้านก็จะเอาฟางจากที่นาของตนมาคนละกำมือ นำมามัดรวมกันเป็นหุ่น (โต๊ะชุมพุก) ผู้หญิงหรือผู้ชายก็จะกำหนดไว้ล่วงหน้า ให้มีจำนวนเท่ากัน โดยผลัดเปลี่ยนไปทุกหมู่บ้าน หุ่นผู้ชายคือเจ้าบ่าว หุ่นผู้หญิงคือเจ้าสาว การทำหุ่นจะระดมผู้มีฝีมือมาช่วยกันทำอย่างสุดฝีมือ พอถึงวันกำหนดนัดหมาย ทุกคนในหมู่บ้าน ก็จะแต่งกายด้วยชุดที่สวยงาม เหมือนการแห่ขันหมากไปแต่งงาน มีผู้ถือขันหมาก ชูดกลองยาว คนรำนำขบวนแห่ และผู้ร่วมขบวนแห่ตั้งแต่เด็กเล็กจนถึงผู้เฒ่าผู้แก่ แต่ในขันหมากแทนที่จะเป็นพลุก็เป็นรวงข้าวที่จะนำไปทำพิธีทำขวัญข้าวเก็บไว้ ในยุ้งฉาง เมื่อถึง

สถานที่นัดหมายก็จะนำเอาหุ่นโຕ้ะชุมพุกทั้งหมดมาหาคว่า หุ่นผู้ชายหมู่บ้านใดจะได้คู่แต่งงานกับหุ่นเจ้าสาวของหมู่บ้านใด โดยการหยิบฉลากจากประธานจัดงาน เมื่อได้คู่แล้วก็เริ่มพิธีแต่งงานเหมือนพิธีแต่งงานของคนโดยทั่วไป หลังจากได้คู่แล้วชาวบ้านในหมู่บ้านเจ้าของหุ่นก็ได้เป็นญาติเกี่ยวดองกัน ซึ่งเป็นการเสริมสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้นอีกทางหนึ่ง ประเพณีลาซัง - โຕ้ะชุมพุก ของอำเภอปะนาเระ จังหวัดปัตตานี นับว่าเป็นประเพณีปฏิบัติอย่างหนึ่ง ที่มีคุณค่าทางวัฒนธรรม ได้เห็นการทำงานร่วมกันของคนในท้องถิ่นที่เปี่ยมไปด้วยความสมัครสมานสามัคคี และที่สำคัญที่สุดคือ ความเป็นยอดแห่งความกตัญญูทเวที ที่มีต่อพระแม่โพสพซึ่งเป็นเทพแห่งข้าว (นิรนาม, ๒๕๕๑)



ภาพ : หุ่นฟางเจ้าบ่าวเจ้าสาว

วัฒนธรรมประเพณีที่เกี่ยวกับข้าว

วัฒนธรรมประเพณีข้าวภาคเหนือ

ภาคเหนือมีวัฒนธรรมประเพณีข้าวคล้ายกับภาคอื่นๆของไทย แต่เนื่องด้วยภาคเหนือประกอบด้วยส่วนที่เป็นพื้นที่ราบ ที่ราบเชิงเขา และภูเขาสูง พิธีกรรมจึงมีทั้งที่เหมือนกันและแตกต่างกันไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕) สามารถสรุปเรียบเรียงได้ดังนี้

วัฒนธรรมประเพณีข้าวภาคกลาง

สถาบันวิจัยข้าว (๒๕๔๕) กล่าวว่าสังคมเกษตรกรรมภาคกลาง เป็นที่ราบลุ่มเจ้าพระยามีแม่น้ำลำคลองไหลผ่านไร่นา ชีวิตความเป็นอยู่จึงสงบ เรียบง่าย มีความผูกพันกับธรรมชาติ จึงส่งผลให้สังคมเกษตรกรรม หรือสังคมชาวนาจึงมีวัฒนธรรมประเพณี และความเชื่อในธรรมชาติและพุทธศาสนาเป็นหลัก ส่วนชาวนาในเขตอาศัยน้ำฝนจะไม่มีระบบน้ำชลประทาน การทำนาจะขึ้นกับสภาพดินฟ้าอากาศ ชาวนาจึงต้องหันมาพึ่งพาอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จึงก่อให้เกิดพิธีกรรมและงานบุญประเพณีปฏิบัติสืบทอดกันมา ดังนี้

วัฒนธรรมประเพณีข้าวภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากการที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบสูง และเป็นภาคที่ค่อนข้างแห้งแล้งกว่าภาคอื่นๆ ทำให้การทำนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นแบบอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ชาวนาจึงต้องพึ่งพาอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลาย จึงส่งผลให้ประเพณีขอฝนของชาวนาภาคตะวันออกเฉียงเหนือจะมีความหลากหลายมากที่สุด ส่วนพิธีกรรมและงานบุญประเพณีต่างๆ ที่เกี่ยวกับข้าวและชาวนาจะมีการปฏิบัติสืบทอดกันมาคล้ายกับในภาคอื่นๆ ดังต่อไปนี้

วัฒนธรรมประเพณีข้าวภาคใต้

วัฒนธรรมประเพณีข้าวภาคใต้ เป็นการสืบทอดต่อ ๆ กันมาหลายชั่วอายุคน เช่นเดียวกับประเพณีที่พบให้ภูมิภาคและท้องถิ่นอื่นๆ แต่แตกต่างกันตามความเชื่อถือที่สืบทอดๆ กันมาตลอดจนสภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศ ประเพณีและพิธีกรรมของภาคใต้ที่เกี่ยวกับข้าวและการทำงาน มีแตกต่างและคล้ายคลึงกับภาคอื่นๆ ดังนี้

แบ่งตามช่วงการทำนา

๑. การบวงสรวง/เสี่ยงทาย

- ประเพณีแหกนา (แหกนาโดยรวม) (ภาคเหนือ)

๑. ประเพณีแหกนา ได้มีการรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับพิธีกรรมแหกนาของชาวล้านนาที่โดยศรีจันทร์ (๒๕๕๑)ไว้ดังนี้

แหกนา เป็นพิธีกรรมตามความเชื่อที่มีความหมายเดียวกับ แรกนา ในภาษาไทยภาคกลาง การแหกนาเป็นการเริ่มต้นลงมือทำนาโดยมีวัตถุประสงค์ในการบูชาแม่โพสพ เพื่อความเป็นสิริมงคลและเสี่ยงทายไปในตัวด้วย การแหกนาในภาคเหนือนั้น มีทั้งการแหกโดยรวมและการแหกตามขั้นตอนการปลูกข้าว ซึ่งมี แสกไถ แสกว่าน แสกลูก แสกเกี่ยว และแสกตี (นวด) พิธีกรรมในการแหกมีรายละเอียดพอสังเขปดังนี้

๑.๑ แสกนาโดยรวม เป็นพิธีที่สำคัญพิธีหนึ่ง ระยะเวลาที่นิยมจัดพิธี คือ ช่วงก่อน จะเริ่มไถนาในฤดูกาลนั้นๆ พ่อนาจจะประกอบพิธีอ่านโองการบวงสรวงเทพารักษ์ที่ปักปักรักษาแดนนา พระแม่โพสพ และพระแม่ธรณี เสร็จแล้วเป็นการเสี่ยงทาย เริ่มจากการดูสร้อยสังวาล หากเห็นสร้อยสังวาลมีความยาว ทายว่าปีนี้น้ำท่าสมบูรณ์ดี ถ้าเห็นสร้อยสังวาลสั้น ทายว่าน้ำจะน้อย ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล จากนั้นจึงหยิบเอาเมล็ดข้าวที่ใส่ทะนานในบริเวณพิธีมาเสี่ยงทายหากจำนวนเมล็ดข้าวเป็นจำนวนคู่ ทายว่าข้าวกล้าในนาจะได้ผลเต็มที่ แต่ถ้าเป็นจำนวนคี่ ทายว่าข้าวกล้าจะไม่ให้ผลดีนักเสี่ยงทายเสร็จจะนำข้าวเปลือกในพิธี หว่านในปริมาณของราข้าวตรแล้ว จากนั้นนำตำแหลวไปปักไว้ตามมุมกระตงนาพร้อมนำต้น "เอื้องหมายนา" ไปปลุกคู่กับตำแหลวเพื่อเป็นสัญลักษณ์แสดงอาณาเขต หลังจากนั้นทำการหาวันที่จะแรกไถ แรกหว่าน แรกปลูก และแรกกระทำการอื่น ๆ บนผืนนาจนกว่าจะแล้วเสร็จกระบวนการ

๑.๒ แสกลไถ การเตรียมการแรกไถ ชาวล้านนามีความเชื่อเกี่ยวกับการหันหัวของพญานาค โดยเชื่อกันว่าในแต่ละช่วงเดือนพญานาคจะหันหัวไปในทิศต่าง ๆ การแรกไถจะไม่ไถไปในทิศทางกับหัวพญานาค คือต้องไถไปทางทิศที่เป็นหางพญานาคเท่านั้น ดังนั้น ต้องหาทิศทางของนาคด้วย คือต้องไม่ไถทวนหรือย่อยเกล็ดพญานาคในเดือนนั้น ที่เรียกกันว่า “ไถเสาะเกล็ดนาค” หมายถึงการฝืนหรือต้านอำนาจของพญานาคผู้ดูแลดินและน้ำ และหากไถเสาะเกล็ดนาคเชื่อว่าจะทำให้มีอันเป็นไป เช่น ไถหัก วัควายที่ใช้ไถตื้นกลัว คนไถได้รับอันตราย ตลอดจนข้าวกล้าเสียหายไม่สมบูรณ์ ซึ่งทำให้การปลูกข้าวในฤดูกาลนั้นประสบกับปัญหา หรือเกิดภัยพิบัติต่างๆ แก่น้ำข้าวของตัวเอง สำหรับทิศที่พญานาคหันหัวตามการนับเดือนของล้านนา (เดือนทางล้านนานับเร็วกว่าภาคกลาง ๒ เดือน) คือ

เดือน ๑ - ๓ พญานาคหันหัวไป ทิศใต้

เดือน ๔ - ๖ พญานาคหันหัวไป ทิศตะวันตก

เดือน ๗ - ๙ พญานาคหันหัวไป ทิศเหนือ

เดือน ๑๐ - ๑๒ พญานาคหันหัวไป ทิศตะวันออก

การแสกลไถ เป็นการใช้ของมีคม คือ ผานไถไปขอนไขกรีตลิกบนผืนดินที่พญานาคดูแลอยู่ ดังนั้นจึงต้องให้ความสำคัญ และปฏิบัติต่อพญานาคอย่างนอบน้อม

๑.๓ แสกว่วน ก่อนจะนำเมล็ดข้าวพันธุ์ไปหว่าน ต้องมีการหาวันที่เหมาะสมกับการหว่านตามตำรา ได้แก่ วันจันทร์ วันพุธ วันพฤหัสบดี และวันศุกร์ ในวันเหล่านี้ วันพุธถือเป็นวันที่ดีที่สุดที่สุด รองลงมาคือวันศุกร์ สำหรับการหว่าน ให้หันหน้าไปทางทิศตะวันตก แล้วกลับตาหว่านสัก ๔ - ๕ กำมือ จากนั้น จึงค่อยลืมหว่านต่อไป ด้วยถือเคล็ดที่ว่าสัตว์ที่เป็นศัตรูพืชไม่สามารถมองเห็นข้าว กล้าที่หว่าน และจะได้ไม่มารบกวน เมื่อหว่านเสร็จ ทำการประกอบพิธี "วางควักรรม" คือ วางกระทงใบตองที่บรรจุ "เข้าบ้านกล้วยหน่วย" (ข้าวเหนียวหนึ่งก้อน กล้วยสุกหนึ่งลูก) เพื่อบอกกล่าวพระแม่ธรณีเป็นการฝากฝังให้ช่วยดูแลต้นกล้าให้เจริญงอกงามดี ไม่มีศัตรูพืชมาเบียดเบียน จากนั้นอาจนำต้นเอื้องหมายนามาปักเพื่อแสดงเครื่องหมายบอกความเป็นเจ้าของ พร้อมปักตาเหลว เอี่ยม (๒๕๕๑) ได้อธิบายว่า ตาเหลว เป็นสัญลักษณ์ที่ชาวนานิยมใช้ในพิธีกรรมทั่วไป เช่น การต้มยาสมุนไพร การป้องกันผีขโมยข้าว และการป้องกันศัตรูข้าว เป็นต้น



ภาพ : ตาเหลว เป็นเครื่องรางที่ช่วยให้นาข้าวคลาดแคล้วจากภัยพิบัติ

ที่มา : งานพิธีอัญเชิญแม่โพสพคืนนาเฉลิมพระเกียรติฯ วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๕๑ จังหวัดอ่างทอง

๑.๔ แสกลูก หลังจากเพาะกล้าในแปลงระยะหนึ่ง ประมาณ ๓๐ - ๔๐ วัน ชาวนาจะ "หลกกกล้า" คือถอนต้นกล้าไปปลูก ทั้งนี้การถอนก็ต้องตรวจตราหาวันที่ดีที่สุด ซึ่งตามตำบาระบุว่าควรถอนกล้าในวันอังคาร วันพุธ และวันพฤหัสบดี

๑.๕ แสกลูก ตามความเชื่อดั้งเดิม สำหรับชาวล้านนาได้ให้ความสำคัญ พิธีกรรมในการแสกลูก เริ่มต้นที่การหาวันที่ดีสำหรับการปลูกโดยทั่วไปถือเอาวันอังคาร วันพฤหัสบดี วันศุกร์ และวันเสาร์ ทั้งนี้ให้หลีกเลี่ยงวันที่เรียกว่า "วันถูกปากนก ปากจ๊กแตน" และ "วันผีตามอย" วันถูกปากนก ปากจ๊กแตน มีความหมายคือเป็นวันที่ไปสมพงศ์กับปากนกและปากจ๊กแตน ซึ่งเป็นตัวแทน หรือสัญลักษณ์ของศัตรูพืช วันดังกล่าวได้แก่ วันขึ้น ๕ ๖ ๗ ๘ ๑๒ ค่ำ และวันแรม ๒ ๖ ๑๐ ๑๔ ค่ำ ของทุกเดือน ส่วนวันผีตามอย ถือเอาวันขึ้น ๑ ๒ ๖ ๗ ๘ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ค่ำ และวันแรม ๑ ๒ ๕ ๗ ๘ ๑๐ ๑๕ ค่ำ เชื่อกันว่าหากแสกลูกข้าวในวันดังกล่าวผีตามอยจะมาเบียดเบียนให้ข้าวกล้าได้รับความเสียหาย ด้านพิธีกรรมในการแสกลูก จะประกอบพิธีเช่นสังเวทเหมือนแสกนาโดยรวม เพียงแต่ไม่สำหรับเป็นที่แขวนสังวาลที่เรียกกันว่า "คันข้าวแสก" จะต้องเป็นไม้ที่ขั้วข้าวสติดอยู่ ซึ่งในแต่ละปีขั้วข้าวจะสติดต้นไม้ชนิดต่าง ๆ ตามวันสังขานต์ล่อง (มหาสงกรานต์) ในแต่ละปี ดังนี้ สังขานต์ล่องวันอาทิตย์ขั้วข้าวอยู่ไม้ไผ่ สังขานต์ล่องวันจันทร์ขั้วข้าวอยู่ไม้มะเดื่อ สังขานต์ล่องวันอังคาร ขั้วข้าวอยู่ไม้ขาง สังขานต์ล่องวันพุธ

ขวัญข้าวอยู่ ไม้ข่อย สังฆานต์ล่องวันพฤหัสบดีขวัญข้าวอยู่ไม้ทองกวาว สังฆานต์ล่องวันศุกร์ขวัญข้าวอยู่ ไม้พุทรา สังฆานต์ล่องวันเสาร์ขวัญข้าวอยู่ไม้รวก เมื่อประกอบพิธีเช่นสังเวจแล้ว ฟ่อนาจะปลูกข้าวเอาฤกษ์ก่อน โดยจะเลือกเอามุมกระหนงนาที่เคยหว่านข้าวแสด ขณะลงมือปลูกจะกล่าวคำโฉลกกำกับลงไป เช่น ปลูกต้นที่ ๑ ปลูกหื้องัวแม่ลาย ปลูกต้นที่ ๒ ปลูกหื้อควายแม่ว่อง ปลูกต้นที่ ๓ ปลูกข้าวต้นนี้เป็นเสียฤได้ ปลูกต้นที่ ๔ ปลูกข้าวต้นนี้เป็นฮ้ายฤดี หรือ ใช้คำโฉลกว่า "สุข - ทุกข์" และพยายามให้เหลือต้นสุดท้ายว่า "สุข"

๑.๖ แสกเกี่ยวข้าว ในฤดูเก็บเกี่ยวข้าว ช่วงนี้ชาวนาภาคเหนือจะเอาเครื่องบูชาแม่โพสพ ซึ่งมี กระจก หวี แป้ง น้ำมันทาผม ปลาอย่าง เนื้อย่าง หมาก เมียง บุหรี ฐูปเทียน ดอกไม้ ของหอม นำไปบูชาแม่โพสพที่แท่นในนา หลังจากนั้นชาวนาจะหาวันดีก่อนปล่อยให้นาแห้งเพื่อง่ายต่อการเก็บเกี่ยว แล้วขอขมาแม่โพสพอีกครั้ง โดยของเช่นประกอบด้วย ข้าว ๑ ปั้น กล้วย ๑ ลูก หมากเมียง บุหรี น้ำดื่ม แล้วอธิษฐานขอเชิญแม่โพสพไปอยู่ที่ยุ่งฉางก่อนแล้วจึงลงมือเกี่ยวข้าว

- ประเพณีแฮกนา หรือแรกนา (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

เป็นพิธีที่เป็นหัวใจของการทำนาและต้องทำก่อนการทำนา ชาวอีสานมีความเชื่อว่าพิธีกรรมนี้จะทำให้ต้นกล้าข้าวในนาสมบูรณ์ดี พิธีแฮกนาส่วนมากทำในเดือนหก ภายหลังจากทำบุญบังไฟ และบุญเลี้ยงบ้าน (ไหว้ศาลปู่ตา) ชาวบ้านหาวันดีที่จะทำพิธี ซึ่งจะเป็นวันขึ้น ๑ ค่ำ หรือ แรม ๑ ค่ำก็ได้ สมัยโบราณนิยมแฮกนาในวันอาทิตย์ และแฮกนาหว่านในวันจันทร์ แต่ในปัจจุบันนิยมทำในวันพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ชาวอีสานเชื่อกันว่า ตาแฮก คือ ผู้ดูแลพิทักษ์รักษาไร่นา ถือเป็นผีไร่ผีนา พิธีแฮกนาจึงเริ่มจากการเลือกตำแหน่ง "ตาแฮก" คือ บริเวณแปลงนาที่ถูกกำหนดให้ทำพิธี มีลักษณะวงกลมมีน้ำขังคล้ายปลักควาย จะล้อมบริเวณตาแฮกเป็นรูปสี่เหลี่ยมและทำศาลเล็กๆ ไว้ที่มุม พร้อมปักไม้ไผ่ไว้สำหรับใส่ดอกที่สานเป็นรูปคล้ายรวงข้าว และรูปสัตว์น้ำ (ปลา กุ้ง) เพื่อแสดงว่าขอให้ ที่นามีความอุดมสมบูรณ์ เมื่อถึงวันแฮกนาผู้อาวุโสในครอบครัวจะนำพวงหวาน ๔ พวง (ผลไม้และขนมหวาน) และพวงใจ ๔ พวง (บุหรี หมาก พลุ) รวมทั้งข้าว ไข่ต้มไม่ปลอกเปลือก และสุรา มาวางเช่นไหว้ที่ตาแฮก เพื่อบอกกล่าวเจ้าที่ ขอความคุ้มครองในการทำนา ให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ อย่าให้หนอนกินข้าว หลังจากเลี้ยงตาแฮกเสร็จแล้ว จึงไถแฮกนาได้สำหรับไข่ต้มไม่ปลอกเปลือกที่ใช้เลี้ยงตาแฮกแล้วนั้น จะเอาไว้เสี่ยงทายต่อไปว่า ถ้าไข่เป็นน้ำทายว่าปีนั้นน้ำจะท่วม ถ้าไข่เป็นผงทายว่าปีนั้นฝนจะแล้ง ถ้าไข่เน่าหรือมีกลิ่นหรือเป็นสีดำทายว่าศัตรูพืชจะมารบกวน ถ้าไข่งามดีทายว่าปีนั้นทำนาจะได้ผลดี นอกจากนี้ชาวบ้านบางแห่งใช้ไก่ต้มทั้งตัวไม่เอาเครื่องในออกเป็นเครื่องเช่นไหว้แทนไข่ต้ม ก็สามารถไข่ไก่ต้มเป็นเครื่องเสี่ยงทายได้ โดยดูว่าถ้าคางไก่ปิดเบี้ยวโค้งงอแสดงว่าตาแฮกกินเครื่องเช่น ปีนั้นข้าวจะอุดมสมบูรณ์ แต่ถ้าคางไก่ตรงไม่ปิดเบี้ยวแสดงว่าตาแฮกไม่รับเครื่องเช่น ปีนั้นจะทำนาไม่ได้ผล (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีแรกนาขวัญ (ภาคใต้)

การทำนาของชาวภาคใต้ในแต่ละปี จะเลือกวันและฤกษ์ที่ดีหลังจากพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเสร็จสิ้น ชาวนาจะไม่เลือกทำในวันพุธ เพราะถือว่าเป็นวันเนาเปื่อย ต้นข้าวมักจะเน่าเสียหาย การทำพิธีแรกนาชาวนาจะนำเอาหมากพลู ฐูปเทียน ไปอาราธนาเจ้าที่บอกกล่าวก่อนเริ่มทำนา ขอให้การทำนามีความสะดวกปลอดภัย จากอุบัติเหตุในการทำนาเสร็จแล้วจัดการไถโดยไถเวียนขวา ๓ รอบ เป็นเสร็จพิธี (พวงเพชร และคณะ, ๒๕๔๐)

- ประเพณีทำขวัญแม่โพสพ หรือทำขวัญข้าว (ภาคกลาง)

ชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีการทำขวัญแม่โพสพ หรือทำขวัญข้าวกันในช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้อง โดยเลือกทำพิธีในวันศุกร์ เริ่มทำพิธีประมาณ ๑๕ - ๑๗ นาฬิกา บริเวณที่นาตรงที่เคยปักธงเมื่อวันแรกนา เตรียมเครื่องสังเวย ประกอบด้วย ส้ม กล้วยน้ำว่า อย่างละ ๑ ผลตัดเป็นชิ้นๆ อ้อยควั่น ๑ กระทงใส่รวมกันในชะลอมเดียวกันแล้วผูกห้อยไว้ที่คันธง นำพานใส่แป้งหอม น้ำหอม และหวี นำมาประกอบพิธีโดยนำแป้งหอมและน้ำหอมมาประพรมใบข้าว ต้นข้าว และนำหวีมาหวีใบข้าว เพื่อเป็นการแต่งตัวแม่โพสพเสร็จแล้วกล่าวรับขวัญแม่โพสพเป็นอันเสร็จพิธี (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีการบ้านางธณี (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

คือจัดขึ้นเพื่อบวงสรวงอันวอนบนบานต่อแม่ธรณี ขอให้เกิดสิริมงคลในการทำนา หรือขอให้ฝนตกจัดขึ้นก่อนฤดูกาลเพาะปลูก หรือเมื่อฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาล (กรมส่งเสริมการเกษตร,ม.ป.ป.) โดยเตรียมเครื่องคาวหวานนำมาบูชาพระแม่ธรณีที่วัด หรือบ้านก็ได้ แล้วกรวดน้ำไปถึงแม่พระธรณีเพื่อบอกกล่าวให้ทราบ พร้อมตั้งจิตอธิษฐานขอให้ฝนตกจะได้ทำนา พอเมื่อฝนตกแล้วต้องนำเครื่องคาวหวานมาแก้บนด้วย (งามพิศ, ๒๕๓๖)

- ประเพณีเต้าแม่ นางตั้ง หรือแท่แม่ นางตั้ง (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

เป็นการเสี่ยงทายว่าฝนจะตกหรือไม่ โดยใช้กระดังเป็นอุปกรณ์หลักในพิธี เริ่มพิธีด้วยการตอกหลัก ๒ หลักด้านละหลัก สมมุติให้หลักหนึ่งเป็นหลักแล้ง และอีกหลักหนึ่งเป็นหลักฝน แล้วทำแม่ นางตั้ง โดยการนำกระจก หวี ปั้นข้าวเหนียว กำไลมือ และแหวนของหญิงม่ายใส่ในกระดัง ๑ คู่ครอบมัดติดกันแล้วมัดติดกับไม้คาน ๑ คู่ที่มัดไขว้กันเป็นรูปตีนกา ให้คน ๒ คนจับไม้คานเต้าแม่ นางตั้งไว้ เตรียมเครื่องสักการบูชาเพื่ออัญเชิญเทวดามาชุมนุม และตั้งจิตอธิษฐานขอฝน ผู้ทำพิธีจะนำชาวบ้านกล่าวคำเซ็งแม่ นางตั้ง เมื่อกล่าวจบ ๑ บท หากแม่ นางตั้งเคลื่อนที่ไปตีหลักฝนทำนายว่าฝนจะตก แต่ถ้านางตั้งเคลื่อนที่ไปตีหลักแล้งทำนายว่าฝนจะแล้ง และถ้าแม่ นางตั้งเคลื่อนที่ไปเป็นร่องคล้ายคุน้ำ เชื่อว่าฝนจะตกในเร็ววัน แต่ถ้ากล่าวคำเซ็งจบ ๑ บทแล้วแม่ นางตั้งไม่เคลื่อนที่ ต้องกล่าวคำเซ็งไปเรื่อยๆ จนกว่าแม่ นางตั้งจะเคลื่อนที่ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีโยนครกโยนสาก (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

เป็นการเสี่ยงทายว่าในปีนั้นๆ ฝนจะตกหรือไม่ โดยใช้ครกและสากตำข้าวเป็นอุปกรณ์หลักในพิธี เริ่มด้วยการผูกครกและสากตำข้าวด้วยเชือกอย่างละเส้น จากนั้นใช้กลุ่มผู้ชาย และกลุ่มผู้หญิงจำนวนเท่าๆ กันจับปลายเชือกคนละด้าน เตรียมเครื่องสักการบูชาเทวดา เพื่อขอฝนโดยตั้งจิตอธิษฐานว่าถ้าฝ่ายหญิงแพ้ ฝนจะตก แต่ถ้าฝ่ายชายแพ้ ฝนจะแล้ง จากนั้นก็เริ่มตีครก และสากจนรู้ผลว่าฝ่ายใดเป็นฝ่ายแพ้ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๒. ก่อนปลูกข้าว/เตรียมดิน

- ประเพณีแฮกนา (แฮกไถ) (ภาคเหนือ)

การเตรียมการแรกไถ ชาวล้านนามีความเชื่อเกี่ยวกับการหันหัวของพญานาค โดยเชื่อกันว่าในแต่ละช่วงเดือนพญานาคจะหันหัวไปในทิศต่าง ๆ การแรกไถจะไม่ไถไปในทิศทางกับหัวพญานาค คือต้องไถไปทางทิศที่เป็นหางพญานาคเท่านั้น ดังนั้น ต้องหาทิศทางของนาคด้วย คือต้องไม่ไถทวนหรือย้อนเกล็ดพญานาคในเดือนนั้น ที่เรียกกันว่า “ไถเสาะเกล็ดนาค” หมายถึงการฝืนหรือต้านอำนาจของพญานาคผู้ดูแลดินและน้ำ และหากไถเสาะเกล็ดนาคเชื่อว่าจะทำให้มีอันเป็นไป เช่น ไถหัก วัควายที่ใช้ไถตื้นกั้ว คนไถได้รับอันตราย ตลอดจนข้าวกล้าเสียหายไม่สมบูรณ์ ซึ่งทำให้การปลูกข้าวในฤดูกาลนั้นประสบกับปัญหา หรือเกิดภัยพิบัติต่างๆ แก่นาข้าวของตัวเอง สำหรับทิศที่พญานาคหันหัวตามการนับเดือนของล้านนา (เดือนทางล้านนานับเร็วกว่าภาคกลาง ๒ เดือน) คือ

เดือน ๑ - ๓ พญานาคหันหัวไป ทิศใต้

เดือน ๔ - ๖ พญานาคหันหัวไป ทิศตะวันตก

เดือน ๗ - ๙ พญานาคหันหัวไป ทิศเหนือ

เดือน ๑๐ - ๑๒ พญานาคหันหัวไป ทิศตะวันออก

การแฮกไถ เป็นการใช้ของมีคม คือ ผานไถไปขอนไขกรีดลึกบนผืนดินที่พญานาคดูแลอยู่ ดังนั้นจึงต้องให้ความสำคัญ และปฏิบัติต่อพญานาคอย่างนอบน้อม

- ประเพณีแฮกนา หรือแรกนา (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

เป็นพิธีที่เป็นหัวใจของการทำนาและต้องทำก่อนการทำนา ชาวอีสานมีความเชื่อว่าพิธีกรรมนี้จะทำให้ต้นกล้าข้าวในนาสมบูรณ์ดี พิธีแฮกนาส่วนมากทำในเดือนหก ภายหลังจากทำบุญบั้งไฟ และบุญเลี้ยงบ้าน (ไหว้ศาลปู่ตา) ชาวบ้านหาวันดีที่จะทำพิธี ซึ่งจะเป็นวันขึ้น ๑ ค่ำ หรือ แรม ๑ ค่ำก็ได้ สมัยโบราณนิยมแฮกนาในวันอาทิตย์ และแฮกนาหวานในวันจันทร์ แต่ในปัจจุบันนิยมทำในวันพระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ชาวอีสานเชื่อถือว่า ตาแฮก คือ ผู้ดูแลพิทักษ์รักษาไร่นา ถือว่าเป็นผีไร่ผืนนา พิธีแฮกนาจึงเริ่มจากการเลือกตำแหน่ง “ตาแฮก” คือ บริเวณแปลงนาที่ถูกกำหนดให้ทำพิธี มีลักษณะวงกลมมีน้ำขังคล้ายปลักควาย จะล้อมบริเวณตาแฮกเป็นรูปสี่เหลี่ยมและทำศาลเล็กๆ ไร่ที่มุมพร้อมปักไม้ไผ่ไว้สำหรับใส่ดอกที่สานเป็นรูปคล้ายรวงข้าว และรูปสัตว์น้ำ (ปลา กุ้ง) เพื่อแสดงว่าขอให้ที่นามีความอุดมสมบูรณ์ เมื่อถึงวันแฮกนาผู้อาวุโสในครอบครัวจะนำพวงหวาน ๔ พวง (ผลไม้และขนมหวาน) และพวงใจ ๔ พวง (บุหรี หมาก พลุ) รวมทั้งข้าว ไข่ต้มไม่ปลอกเปลือก และสุรามาวางเช่นไหว้ที่ตาแฮก เพื่อบอกกล่าวเจ้าที่ ขอความคุ้มครองในการทำนา ให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ อย่าให้หนอนกินข้าว หลังจากเลี้ยงตาแฮกเสร็จแล้ว จึงไถแฮกนาได้ สำหรับไข่ต้มไม่ปลอกเปลือกที่ใช้เลี้ยงตาแฮกแล้วนั้น จะเอาไว้เสี่ยงทายต่อไปว่า ถ้าไข่เป็นน้ำทายนว่าปีนั้นน้ำจะท่วม ถ้าไข่เป็นผงทายนว่าปีนั้นฝนจะแล้ง ถ้าไข่เน่าหรือมีกลิ่นหรือเป็นสีดำทายนว่าศัตรูพืชจะมารบกวน ถ้าไข่งามดีทายนว่าปีนั้นทำนาจะได้ผลดี นอกจากนี้ชาวบ้านบางแห่งใช้ไก่ต้มทั้งตัวไม่เอาเครื่องในออกเป็นเครื่องเช่นไหว้แทนไข่ต้ม ก็สามารถไข่ไก่ต้มเป็นเครื่องเสี่ยงทายได้ โดยดูว่าถ้าคางไก่บิดเบี้ยวโค้งงอแสดงว่าตาแฮกกินเครื่องเช่นปีนั้นข้าวจะอุดมสมบูรณ์ แต่ถ้าคางไก่ตรงไม่บิดเบี้ยวแสดงว่าตาแฮกไม่รับเครื่องเช่น ปีนั้นจะทำนาไม่ได้ผล (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีแรกนาขวัญ (ภาคใต้)

การทำนาของชาวภาคใต้ในแต่ละปี จะเลือกวันและฤกษ์ที่ดีหลังจากพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญเสร็จสิ้น ชาวนาจะไม่เลือกทำในวันพุธ เพราะถือว่าเป็นวันเนาเปื่อย ต้นข้าวมักจะเน่าเสียหาย การทำพิธีแรกนาชาวนาจะนำเอาหมากพลู ฐูปเทียน ไปอาราธนาเจ้าที่บอกกล่าวก่อนเริ่มทำนา ขอให้การทำนามีความสะดวกปลอดภัยจากอุบัติเหตุในการทำนา เสร็จแล้วจัดการไถโดยไถเวียนขวา ๓ รอบ เป็นเสร็จพิธี (พวงเพชร และคณะ, ๒๕๔๐)

ประเพณีขอฝน

ศรีเลา (๒๕๔๑) กล่าวว่า ความเชื่อของชาวภาคเหนือว่าเทวดาสามารถบันดาลให้ฝนตกได้ และเทวดาผู้มีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในเรื่องนี้โดยตรงเป็นหน้าที่ของ “ปัสซุนนเทวบุตร” ส่วนเรื่องเมฆเป็นหน้าที่ของ “วลาหกเทวบุตร” นอกจากเทวบุตรทั้ง ๒ องค์นี้แล้ว ชาวล้านนาอย่างน้อยก็ถือเทวดาองค์อื่นอีก เช่น พญาอินทร์ ท้าวทั้ง ๔ แม่ธรณี พญาแถน และพระอุคุต ในอดีตการประกอบพิธีกรรมขอฝนจะร่วมมือกันทั้งฝ่ายพระสงฆ์และฝ่ายฆราวาส ซึ่งพิธีกรรมขอฝนมีหลายรูปแบบแตกต่างกันดังต่อไปนี้

- ประเพณีขอฝน (การแห่นางแมวขอฝน) (ภาคเหนือ)

ประเพณีแห่นางแมวของภาคเหนือเหมือนกับภาคอื่นๆ การทำพิธีนั้นจะจับแมวใส่ชะลอมแห่ไปทุกบ้าน ขบวนแห่จะมีการตีฆ้อง กลองให้เสียงอีกทีก็กรีกกรีน ผ่านบ้านใครเจ้าของบ้านจะเอาน้ำสาदनางแมวเพื่อให้นางแมวร้อง ยิ่งทำให้นางแมวร้องดังมากเท่าไรยิ่งดี (งามพิศ, ๒๕๓๖)



ภาพ : การแห่นางแมวขอฝน

- ประเพณีขอฝน (การแห่ปลาเพื่อขอฝน ธรรมปลาช่อน) (ภาคเหนือ)

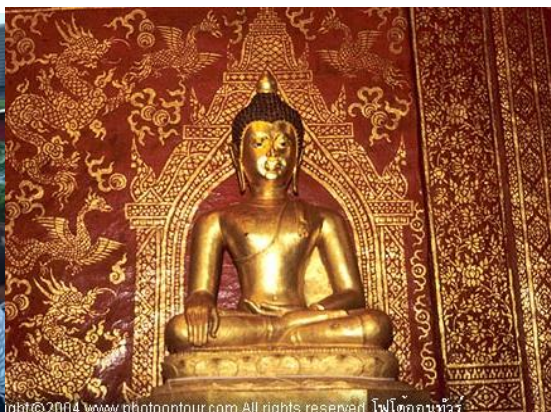
ประเพณีแห่ปลาที่ทำจากไม้แกะสลักแกะเป็นรูปปลาตะเพียน ๒ ตัว ไม้ที่ใช้แกะรูปต้องเป็นไม้ขนไหลเวลาน้ำนอง (น้ำท่วม) และต้องเป็นไม้ที่ไหลมาในลักษณะตั้งขึ้น แห่ปลาจะเอาน้ำขมิ้นส้มป่อยที่ชาวบ้านเอามารวมกัน เทลงในอ่างใหญ่ ใส่หอยปู ดอกบัวลงไปด้วย แล้วแห่ไปตามบ้านต่างๆ วกไปยังวัดหรือสถานที่จัดไว้สำหรับฟังเทศน์ ที่ชาวเหนือเรียกว่า “ธรรมปลาช่อน” ต้องฟังกลางแจ้ง มีการชัตราชาวัตรประดับด้วยต้นกล้วย ต้นอ้อยสำหรับวางน้ำพระพุทธรณ์ จากนั้นจึงเอากลังเปลววางหน้าพระพุทธรณ์นั้น พระสงฆ์จะแสดงธรรมเทศนา หรือที่เรียกว่า “ธรรมปลาช่อน” เมื่อฟังเสร็จมีการประพรมน้ำมนต์ เป็นเสร็จพิธี (งามพิศ, ๒๕๓๖)

- ประเพณีขอฝน (การแห่พระเจ้าฝนแสนห่า) (ภาคเหนือ)

พระเจ้าฝนแสนห่า เป็นพระพุทธรูปปางมารวิชัยแบบเชียงแสน เข้าใจว่าคงมีการสร้างพระเจ้าฝนแสนห่าไว้หลายแห่งเพื่อใช้ในพิธีขอฝน โดยการแห่ไปในที่ต่างๆ ตลอดทางชาวบ้านจะเอาน้ำขมิ้นส้มป่อยมาสรองค์พระ เมื่อแห่เสร็จก็นำกลับมาคืนวัดตั้งไว้ให้ประชาชนมาสรงน้ำตามประเพณี ที่จังหวัดเชียงใหม่เมื่อมีการแห่ขอฝนมีพิธีจะแห่สรงน้ำพระพุทธรูทสิงค์ ที่วัดพระสิงห์ด้วยเพราะเชื่อในพุทธานุภาพว่าจะลดบันดาลให้ฝนตกตามฤดูกาล (งามพิศ, ๒๕๓๖)



ภาพ : พระเจ้าฝนแสนห่า



ภาพ : พระพุทธรูทสิงค์

- ประเพณีขอฝน (การจุดบั้งไฟ) (ภาคเหนือ)

ชาวเหนือเรียกว่า “จิบั้งไฟ” ประเพณีนี้มีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย และเป็นประเพณีขอฝนอย่างหนึ่งของภาคเหนือ ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำปาง ลำพูน แพร่ น่าน และอุตรดิตถ์ โดยเริ่มตั้งแต่เดือน ๙ แรม ๑๔-๑๕ ค่ำ รวม ๒ วัน การจุดตั้งแต่บ่ายจนค่ำ ก่อนมีการจุดบั้งไฟจะมีการแห่แห่นกันอย่างสนุกสนาน และมีการกล่าวรำน่า “รำบั้งไฟ” ดังนี้ “สาธุการยกมือหวานไหว้ พุทธะเทพไท้ ต้นสัพพัญญู ชุมหมู่ข้าตู่ ตกแต่งแป้สร้าง บั้งไฟขึ้นก้าง (ค้าง) จิ (จุด) เป็นบุชา ท้อหันกับตา ขึ้นปล่อมเมฆฟ้า บ่าวสาวแหงนหน้า ต้าป้อมมือบัว เสียงโหว้ ดั่งรั้ว ปานดอยจะปิ่น ฮ้างสาวท้าวดินสลบไสล ยอดสุดสายใจ ผ่อด้วยเนื้อเจ้า สล่าพ่อเฒ่า ปู่หนานกำวงค์ แต่งแป้งยีนยงพระธาตุนิยมเจ้า ฯลฯ ” (งามพิศ, ๒๕๓๖)

ในปัจจุบันประเพณีขอฝนที่กล่าวมาสูญหายไปเกือบทุกท้องถิ่นในภาคเหนือ เช่นเดียวกับประเพณีแห่นางแมวขอฝนของภาคกลาง



ภาพ : การจุดบั้งไฟขอฝน

- ประเพณีแห่นางแมวขอฝน (ภาคกลาง)

เป็นประเพณีที่ปฏิบัติกันมาช้านานตามชนบทของไทย โดยมีความเชื่อว่าแมวเป็นสัตว์ที่เกลียดฝน เมื่อฝนตกครั้งใดแมวจะร้องทันที ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงร่วมกันจัดขบวนแห่หางแมวแล้วสาदनํ้าให้หางแมว ร้องให้มากที่สุด โดยเชื่อว่าจะทำให้ฝนตกลงมาในเร็ววัน แต่ถ้าหลังจากจัดขบวนแห่แล้ว ๗ วันฝนไม่ตก จะต้องจัดขบวนแห่ใหม่ให้ยิ่งใหญ่และมีพิธีการมากกว่าเดิม และถ้าฝนยังไม่ตกลงมาอีกภายใน ๗ วัน หรือ ๑๕ วัน ต้องระดมคนทั้งหมู่บ้านเข้าร่วมขบวนแห่หางแมวแล้วทำพิธีการให้ครบถ้วน แต่หลังจากทำพิธี แห่หางแมวถึง ๓ ครั้งแล้วฝนยังไม่ตกลงมาอีก พยากรณ์ได้เลยว่าในปีนั้นฝนจะแล้ง ต้นข้าวในนาไม่เจริญงอกงาม พิธีแห่หางแมวจะแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น เช่น อำเภอดาเกอ จังหวัดนครสวรรค์ มีการจัดขบวนแห่ด้วยผู้หญิงสูงอายุเป็นส่วนมาก จำนวนประมาณ ๑๕ - ๒๐ คน เอานางแมวที่มีลักษณะรูปร่างดี ๑ - ๓ ตัวใส่ในกระบุง ตะกร้า แข่ง หรือข้องโดยขณะที่ใส่หางแมวลงในภาชนะ ผู้จัดขบวนหรือผู้ที่มีอาวุโสมากที่สุดจะกล่าวกับนางแมวว่า “นางแมวเอ๋ย ขอฟ้า ขอฝน ให้ตกลงมาด้วยนะ” ส่วนผู้หญิงที่ร่วมขบวนแห่ต้อง แต่งตัวด้วยเสื้อผ้าสีขาว นุ่งผ้าโจงกระเบน ผัดหน้าขาว ทัดดอกไม้ดอกโตๆ เริ่มทำพิธีตั้งแต่ ๑๕ - ๑๖ นาฬิกา ขบวนแห่จะมีการร้องรำทำเพลงอย่างสนุกสนาน โดยแห่ไปยังบ้านกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และบ้านของคนที่เป็นที่เคารพนับถือของคนในหมู่บ้านเป็นลำดับแรกๆ แล้วจึงแห่ไปตามบ้านต่างๆ เจ้าของบ้านที่ขบวนแห่ นางแมวมาถึงต้องเข้าร่วมพิธีนี้โดย ยืนรอขบวนแห่บนกระเบียง หรือที่สูงๆ แล้วตักน้ำสาदनํ้ามาให้ป้อนๆ ทั่วทั้งขบวนแห่และนางแมว ให้เปียกปอนกันคล้ายถูกน้ำฝนจริงๆ เมื่อแห่ขบวนไปครบทุกบ้านเป็นอันเสร็จพิธี (งามพิศ, ๒๕๓๖)

- ประเพณีเต้าแม่นางซ้อง (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

ตามความเชื่อของชาวอีสานว่าความแห้งแล้งในหมู่บ้านเกิดจากมีผีแม่แล้งอาศัยอยู่ในหมู่บ้าน ดังนั้นจึงต้องให้แม่นางซ้องช่วยขับไล่แม่แล้งออกไปจากหมู่บ้าน แล้วฝนจึงจะตก พิธีเต้าแม่นางซ้องเป็นพิธีขอฝนที่เริ่มต้นด้วยการทำเซียงซ้อง คือการนำซ้อง (ภาชนะสำหรับใส่สัตว์น้ำ พวกปู ปลา) มาตกแต่งให้มีรูปร่างลักษณะคล้ายคน โดยใช้ซ้องทำเป็นลำตัว ทำหัวด้วยกะลา และทำขา ๒ ข้างด้วยไม้ แล้วใช้ผ้าแดงผูกปากซ้องเป็นเสื้อผ้า ใช้ไม้ยาวเสียบซ้องจากหัวถึงกันซ้องให้โผล่ออกมาทั้ง ๒ ด้านเพื่อใช้จับ หลังจากนั้นเตรียมเครื่องบูชาเทวดา ผู้ทำพิธีอัญเชิญเทวดามาสิงในเซียงซ้อง เมื่อเทวดามาสิง เซียงซ้องจะสั่น หรือกระตุก แล้วจะจับเซียงซ้องไปยังจุดที่มีผีแม่แล้งอยู่ เพื่อขับไล่ผีแม่แล้งออกไปจากหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังสามารถใช้ในการทำนายความอุดมสมบูรณ์ของข้าวปลาในหมู่บ้านด้วย โดยใช้วิธีเสี่ยงทายว่าถ้าข้าวปลาอุดมสมบูรณ์ขอให้แม่นางซ้องสั่นหรือกระตุก แต่ถ้าข้าวปลาไม่อุดมสมบูรณ์ขอให้แม่นางซ้องนิ่งเฉย (งามพิศ, ๒๕๓๖)

- ประเพณีเต้านางแมว (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

ชาวอีสานมีความเชื่อว่าเหตุที่ฝนไม่ตกอาจเนื่องมาจากชาวเมืองหย่อนยานในศีลธรรม ด้วยเหตุนี้ชาวเมืองจึงต้องร่วมแรงร่วมใจกันทำพิธีแห่นางแมว เพื่ออ้อนวอนขอฝน ซึ่งการที่ใช้แมวเป็นตัวประกอบหลักเนื่องจากมีความเชื่อว่าแมวเป็นสัตว์ที่เกลียดฝน เมื่อมีฝนตกครั้งใดแมวจะร้องทันที จึงถือเอาเคล็ดลับที่แมвр้องในเวลาฝนตก จะทำให้ฝนตกได้จริงๆ หลังจากทำพิธีเต้านางแมวแล้ว พิธีนี้เริ่มต้นจากการนำแมวใส่ลงในกะทอ หรือเซ่งที่มีฝาปิด จากนั้นเตรียมเครื่องสักการบูชาเพื่ออัญเชิญเทวดามาชุมนุมกัน และตั้งจิตอธิษฐานขอน้ำฝน แล้วตั้งขบวนแห่โดยให้ผู้ชาย ๒ คนเป็นผู้หามนางแมวหน้าขบวนคนในขบวนแห่ร้องคำเซ็งแห่นางแมวไปพร้อม ๆ กัน โดยมีแม่บทกล่าวนำ จากนั้นจึงแห่นางแมวไปตามบ้านคน และสาदनน้ำให้นางแมвр้อง พิธีเต้านางแมวเป็นความร่วมมือร่วมใจของคนในหมู่บ้านทุกครัวเรือน โดยมีการบริจาคข้าวปลาอาหารแก่ผู้ร่วมขบวนแห่ และสนุกสนานร่วมกันในประเพณีเซ็งนางแมว (จารุวรรณ, ม.ป.ป.)

- ประเพณีบุญบั้งไฟ (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

ฤดีมน (๒๕๔๑) ได้เรียบเรียงข้อมูลเกี่ยวกับประเพณีบุญบั้งไฟ ดังนี้เป็นประเพณีที่มีชื่อเสียงมากที่สุดของชาวอีสาน มีการจัดขึ้นแทบทุกจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเพื่อขอฝนจากเทวดา ทุกปีจะจัดขึ้นระหว่างเดือนหกถึงเดือนเจ็ด (ช่วงก่อนการทำนา) โดยมีความเชื่อในโลกมนุษย์ โลกเทวดา โลกบาดาล ซึ่งมนุษย์อยู่ภายใต้อิทธิพลของเทวดา คือ “แกน” หรือ “พญาแกน” ที่มีอิทธิพลต่อฝน ฟ้า ลม หากทำให้พญาแกนพึงพอใจ ก็จะบันดาลความสุขให้ จึงมีพิธีบูชาพญาแกนโดยใช้บั้งไฟแสดงความเคารพต่อพญาแกน ดังนั้นชาวอีสานจึงมีความเชื่อว่า การจุดบั้งไฟเป็นการขอฝนจากพญาแกนเพื่อให้มีฝนทำนา ประเพณีบุญบั้งไฟเป็นการร่วมแรงร่วมใจกันประกอบกิจกรรมต่างๆ ของคนในชุมชน สถานที่จัดงานมักจะใช้วัดซึ่งเป็นศูนย์กลางชุมชน



ภาพ : ประเพณีบุญบั้งไฟ

- ประเพณีไถอาสา (ภาคกลาง)

ที่อำเภอหนองบัว จังหวัดนครสวรรค์ หลังจากผ่านพ้นการทำพิธีแรกนาแล้ว พร้อมกับเริ่มมีฝนตกลงมา เป็นช่วงเวลาที่เหมาะต่อการไถนา โดยก่อนชาวนาเริ่มการไถนา จะมีประเพณีไถอาสา ซึ่งเป็นประเพณีเฉพาะถิ่น โดยชายหนุ่มจะทำไถจากไม้ประดู่ เรียกว่าไถอาสา เพื่อนำไปยังนาของหญิงสาวคนรัก ส่วนฝ่ายหญิงสาวจะต้องเย็บเสื่อให้แก่ชายหนุ่ม ๑ ตัว สำหรับใช้เป็นชุดไถอาสา จากนั้นฝ่ายชายหนุ่มใส่เสื่อพร้อมนั่งโจงกระเบน แล้วทำการไถนาด้วยไถอาสาของตนเอง เป็นเวลา ๗ วัน ส่วนไถอาสาที่ทำขึ้นนี้ถือเป็นมรดกสืบทอดกันไปยังลูกหลานต่อไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๕๕)



ภาพ : การไถนาด้วยควาย

- ประเพณีทำขวัญคอก (ภาคใต้)

การทำขวัญคอกเป็นประเพณีที่สำคัญของชาวนาภาคใต้ก่อนลงมือไถนา เพราะถือว่าควายเป็นแรงงานสำคัญส่วนหนึ่ง เมื่อเสร็จจากฤดูทำนาในแต่ละปี ชาวนาจะปล่อยควายไปอยู่ตามทุ่ง พอถึงฤดูทำนาจะทำคอก และทำพิธีกรรมเพื่อเป็นสิริมงคลแก่เจ้าของและวัวควาย เครื่องทำขวัญคอก ประกอบด้วยอาหารคาวหวาน มีขนมต้มขาว ต้มแดง ไก่ ๑ ตัว เหล้า ๑ ขวด การทำพิธีจะเอ่ยชื่อพระภูมิเจ้าที่ที่คอกว่า “ธรรมเณร” และ “นางคुरา” ซึ่งเป็นผู้ให้กำเนิดควาย เสร็จแล้วจึงนำควายเข้าคอกได้ พิธีทำขวัญคอกนิยมทำในวันอังคาร และวันพุธ และจะนำควายไปไถในวันทำพิธีนี้ด้วยเป็นการประเดิม (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

๓. การเพาะปลูก

- ประเพณีแหกนา (แหกหว่าน, แหกหลก, แหกปลูก) (ภาคเหนือ)

แหกหว่าน ก่อนจะนำเมล็ดข้าวพันธุ์ไปหว่าน ต้องมีการหาวันที่เหมาะสมกับการหว่านตามตำรา ได้แก่ วันจันทร์ วันพุธ วันพฤหัสบดี และวันศุกร์ ในวันเหล่านี้ วันพุธถือเป็นวันที่ดีที่สุด รองลงมาคือวันศุกร์ สำหรับการหว่าน ให้หันหน้าไปทางทิศตะวันตก แล้วกลับตาหว่านสัก ๔ - ๕ กำมือ จากนั้น จึงค่อยล้มตาหว่านต่อไป ด้วยถือเคล็ดที่ว่าสัตว์ที่เป็นศัตรูพืชไม่สามารถมองเห็นข้าว กล้าที่หว่านและจะได้ไม่มารบกวนเมื่อหว่านเสร็จ ทำการประกอบพิธี "วางควัภรณ์" คือ วางกระทงใบตองที่บรรจุ "เข้าบ้านกล้วยหน่วย" (ข้าวเหนียวหนึ่งก้อน กล้วยสุกหนึ่งลูก) เพื่อบอกกล่าวพระแม่ธรณีเป็นการฝากฝังให้ช่วยดูแลต้นกล้าให้เจริญงอกงามดี ไม่มีศัตรูพืชมาเบียดเบียน จากนั้นอาจนำต้นเอื้องหมายนามาปักเพื่อแสดงเครื่องหมายบอกความเป็นเจ้าของ พร้อมปักตาเหลว เอี่ยม (๒๕๕๑) ได้อธิบายว่า ตาเหลว เป็นสัญลักษณ์ที่ชาวนานิยมใช้ในพิธีกรรมทั่วไป เช่น การต้มยาสมุนไพร การป้องกันผีขโมยข้าว และการป้องกันศัตรูข้าว เป็นต้น



ภาพ : ตาเหลว เป็นเครื่องรางที่ช่วยให้น้ำข้าวคลาดแคล้วจากภัยพิบัติ

ที่มา : งานพิธีอัญเชิญแม่โพสพคืนนาเฉลิมพระเกียรติฯ วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๕๑ จังหวัดอ่างทอง

แขกหลก หลังจากเพาะกล้าในแปลงระยะหนึ่ง ประมาณ ๓๐ - ๔๐ วัน ชาวนาจะ "หลกกล้า" คือถอนต้นกล้าไปปลูก ทั้งนี้การถอนก็ต้องตรวจตราหาวันที่ดีที่สุด ซึ่งตามตำราระบุว่าจะถอนกล้าในวันอังคาร วันพุธ และวันพฤหัสบดี

แขกปลูก ตามความเชื่อดั้งเดิม สำหรับชาวล้านนาได้ให้ความสำคัญ พิธีกรรมในการแขกปลูก เริ่มต้นที่การหาวันดี สำหรับการปลูกโดยทั่วไปถือเอาวันอังคาร วันพฤหัสบดี วันศุกร์ และวันเสาร์ ทั้งนี้ให้หลีกเลี่ยงวันที่เรียกว่า "วันถูกปากนก ปากจ๊กแตน" และ "วันผีตามอย" วันถูกปากนก ปากจ๊กแตน มีความหมายคือเป็นวันที่ไปสมพงศ์กับปากนกและปากจ๊กแตน ซึ่งเป็นตัวแทน หรือสัญลักษณ์ของศัตรูพืช วันดังกล่าวได้แก่ วันขึ้น ๕ ๖ ๗ ๘ ๑๒ ค่ำ และวันแรม ๒ ๖ ๑๐ ๑๔ ค่ำ ของทุกเดือน ส่วนวันผีตามอย ถือเอาวันขึ้น ๑ ๒ ๖ ๗ ๘ ๑๐ ๑๑ ๑๒ ๑๓ ๑๔ ค่ำ และวันแรม ๑ ๒ ๕ ๗ ๘ ๑๐ ๑๕ ค่ำ เชื่อกันว่าหากแขกปลูกข้าวในวันดังกล่าวผีตามอยจะมาเบียดเบียนให้ข้าวกล้าได้รับความเสียหาย ด้านพิธีกรรมในการแขกปลูก จะประกอบพิธีเช่นสังเวชเหมือนแขกนาโดยรวม เพียงแต่ไม่สำหรับเป็นที่แขวนสังวาลที่เรียกกันว่า "คันข้าวแขก" จะต้องเป็นไม้ที่ขั้วขั้วสกลิตอยู่ ซึ่งในแต่ละปีขั้วขั้วจะสกลิตต้นไม้ชนิดต่าง ๆ ตามวันสังขานต์ล่อง (มหาสงกรานต์) ในแต่ละปี ดังนี้ สังขานต์ล่องวันอาทิตย์ขั้วขั้วอยู่ไม้ไผ่ สังขานต์ล่องวันจันทร์ขั้วขั้วอยู่ไม้มะเดื่อ สังขานต์ล่องวันอังคาร ขั้วขั้วอยู่ไม้ซาง สังขานต์ล่องวันพุธ ขั้วขั้วอยู่ ไม้ข่อย สังขานต์ล่องวันพฤหัสบดีขั้วขั้วอยู่ไม้ทองกวาว สังขานต์ล่องวันศุกร์ขั้วขั้วอยู่ไม้พุทรา สังขานต์ล่องวันเสาร์ขั้วขั้วอยู่ไม้รวก เมื่อประกอบพิธีเช่นสังเวชแล้ว พ่อนาจจะปลูกข้าวเอาฤกษ์ก่อน โดยจะเลือกเอามุมกระหนงนาที่เคยหว่านข้าวแขก ขณะลงมือปลูกจะกล่าวคำโถกกำกับลงไป เช่น ปลูกต้นที่ ๑ ปลูกหื้อจัวแม่ลาย ปลูกต้นที่ ๒ ปลูกหื้อควายแม่ว่อง ปลูกต้นที่ ๓ ปลูกข้าวต้นนี้เป็นเสียญได้ ปลูกต้นที่ ๔ ปลูกข้าวต้นนี้เป็นฮ้ายกุดี หรือ ใช้คำโถกว่า "สุข - ทุกข์" และพยายามให้เหลือต้นสุดท้ายว่า "สุข"

- ประเพณีแรกปักดำ (ภาคใต้)

ประเพณีแรกปักดำข้าวจะมีการบ่นเจ้าที่ให้คอยปกป้องดูแลต้นข้าวในนาไม่ให้ศัตรูข้าวมาทำลายต้นข้าว ถ้าเริ่มปักดำเดือนไหนให้ใช้จำนวนต้นกล้าเท่ากับเลขของเดือนนั้น และเชิญแม่โพสพมาคุ้มครองต้นข้าวด้วยเสร็จแล้วจึงวางสายสัญญาณรอบบริเวณต้นข้าว

- ประเพณีทำขวัญข้าวต้น (ภาคเหนือ)

ประเพณีทำขวัญข้าวต้นทำเมื่อข้าวกล้าโตพอที่จะปักดำได้ ก่อนการปักดำข้าวจะนำต้นกล้าไปปลูกในบริเวณที่ทำพิธีแรกนาจำนวน ๙ กอ เป็นการเอาฤกษ์ก่อน เครื่องบูชาได้แก่ กล้วย ไข่ น้ำส้มป่อย ข้าวตอก และดอกไม้ ใส่กระหนงนาไปวางไว้บนแท่นกลาง บอกแม่พระธรณีว่า “วันนี้วันดี ขอสุมาคารวะ” แล้วทำการปลูกข้าวจำนวน ๙ กอ ระหว่างที่ปลูกจะต้องกล่าวคำไตรสรณะคมไปจนปลูกข้าวครบ ๙ กอเป็นเสร็จพิธี โดยให้ผู้ชายที่เป็นหัวหน้าครอบครัวเป็นผู้ทำพิธี บางแห่งให้ผู้หญิง (แม่บ้าน) นำเครื่องคาวหวาน หมากพลูดอกไม้ธูปเทียนและดินไถตอนแรกนาไปไว้บริเวณหัวนา แล้วจุดธูปไหว้แม่พระธรณีบอกกล่าว “ขอให้ข้าวเจริญเติบโตดีงาม ให้ได้กินนานๆ” (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีทำขวัญแม่โพสพ หรือทำขวัญข้าว (ภาคกลาง)

ชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา มีการทำขวัญแม่โพสพ หรือทำขวัญข้าวกันในช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้อง โดยเลือกทำพิธีในวันศุกร์ เริ่มทำพิธีประมาณ ๑๕ - ๑๗ นาฬิกา บริเวณที่นาตรงที่เคยปักธงเมื่อวันแรกนา เตรียมเครื่องสังเวช ประกอบด้วย ส้ม กล้วยน้ำว่า อย่างละ ๑ ผลตัดเป็นชิ้นๆ อ้อยควั่น ๑ กระพวงใส่รวมกันในชะลอมเดียวกันแล้วผูกห้อยไว้ที่คันทอง นำพานใส่แป้งหอม น้ำหอม และหวี นำมาประกอบพิธี

โดยนำแป้งหอมและน้ำหอมมาประพรมใบข้าว ต้นข้าว และนำหวีมาหวีใบข้าว เพื่อเป็นการแต่งตัวแม่โพสพเสร็จแล้วกล่าวรับขวัญแม่โพสพเป็นอันเสร็จพิธี (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีทำขวัญข้าวเมื่อข้าวตั้งท้อง (ภาคใต้)

เสฐียรโกเศศ (๒๕๓๑) เขียนไว้ในชีวิตชาวนา ว่าทางอำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี เมื่อข้าวเริ่มตั้งท้อง เรียกว่า คดข้าว มีวิธีทำขวัญข้าวที่มีเครื่องสังเวย คือ ขนมห่มแดง ห่มขาว ขนมห่มดำ ขนมห่มขาว แป้งหอม น้ำมันหอม นำเครื่องสังเวยไปในนา ให้เลือกดูว่าข้าวตรงไหนที่ตั้งท้องงามมาก เลือกเอาบริเวณนั้นเป็นที่ตั้งขนมสังเวย แล้วจุดธูปเทียน กล่าวคำเชิญขวัญแม่โพสพ เอาแป้งหอมทาตามใบข้าวเป็นทำนองเจิม ทาราว ๓ – ๗ กอ ส่วนขนมสังเวยวางไว้ในที่อันควร เสร็จแล้วนำขนมกลับ ส่วนแป้งและน้ำมันเอาเก็บไว้ในยุ้ง

- ประเพณีรวมข้าวหรือผูกข้าว

การทำขวัญข้าวเป็นประเพณีที่จัดทำเมื่อข้าวในนาเริ่มสุก เครื่องใช้ของทำขวัญ ประกอบด้วย กิ่งไม้หว้า ๑ กิ่ง หวายน้ำ ๑ ทาง หวายขม ๑ ทาง น้ำข้าว ๑ ตัน คล้า ๑ ตัน ใบฝักข้าว ๑ ใบ เชชูตพระ ๑ ตัน มังเล ๑ ตัน และว่านยายเถา แล้วรวบต้นข้าวประมาณ ๕ – ๗ กอ มัดด้วยด้ายแดง ด้ายขาว ให้ติดกับหลัก แล้วนำเครื่องทำพิธีกรรมบนหลัก เช่น ห่มขาว ห่มแดง ข้าวเหนียว ข้าวปากหม้อ ข้าวเจ้า ไข่ไก่ อย่างละ ๑ ปลาสด ปลาหม้อ ปลากระดี ปลาสาคร ปลาโอ เทียน ๑ เล่ม ธูป ๓ ดอก หมาก ๑ คำ ดอกไม้ ๓ ดอก ใส่ในชามเบญจรงค์ เมื่อเสร็จพิธีแล้วจึงเริ่มเก็บเกี่ยว ในบางพื้นที่ อาจจะมีการแตกต่างกันบ้าง เช่นเมื่อข้าวเริ่มสุกชาวนาจะนำไม้ต่าง ๆ ที่เป็นมงคล เช่น ไม้ชุมเห็ด ชมพู ไม้หว้า และไม้อื่น ๆ ผูกรวมกับใบพรหมคดปักลงในนาตรงที่ข้าวแตกกอออกรวงสวยงามที่สุด โดยรวบรวบต้นข้าว ๕ – ๖ กอ ผูกด้วยย่านลิเภา ด้ายขาว ด้ายแดง ผู้ทำพิธีจะกวักมือเรียกแม่โพสพทั้ง ๔ ทิศ มีการสวดมนต์และเชิญแม่โพสพแล้ว “ปิ้งหรั่ง” ไว้ คือการผูกขวัญแม่โพสพไม่ให้ไปไหนเพื่อให้คุ้มครองข้าว และเจ้าของนาให้ปลอดภัย ข้าวส่วนที่ผูกมัดไว้นี้เป็นขวัญข้าว เก็บไว้บูชา และใช้ทำพันธุ์ต่อไป

- ประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าว (ภาคกลาง)

ระหว่างเดือนอ้ายและเดือนยี่ ข้าวในนาจะแก่สามารถเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาหญิงสาวชายหนุ่มจะมาร่วมแรงร่วมใจกันเกี่ยวข้าว เนื่องจากได้มีโอกาสมาพบปะชุมนุมรื่นเริงกัน การเกี่ยวข้าวจะเริ่มขึ้นตั้งแต่เช้า โดยเรียงแถวเป็นหน้ากระดานแล้วเกี่ยวเป็นแนวของแต่ละคน เมื่อเกี่ยวเสร็จครบทุกคนแล้วจึงไปเกี่ยวตอนอื่นๆ ต่อ ดังนั้นถ้าผู้ใดเกี่ยวเข้ามาเป็นที่หลังจะมีการกลิ้งล้อกัน อย่างสนุกสนาน เมื่อถึงเวลาเย็นหลังจากเลิกเกี่ยวข้าวแล้วเหล่าหญิงชายจะพากันมาเล่นเพลงเกี่ยวข้าว เรียกว่า “เต็นกำรำเคียว” โดยมีหนึ่งกำข้าว อีกมือหนึ่งถือเคียว เวลาร้องก็ออกทำรำและเต้นตามจังหวะของทำนองที่ร้องกันไปด้วย ในระหว่างที่ ร้องเต็นกำรำเคียวกันอยู่นี้ เจ้าของที่นาจะมีคนรวมกำข้าวที่กองอยู่ให้เป็นพอน แล้วรวบรวมเข้าหมู่หาบขนไปสู่ลาน บ้านเรือนตอนเมื่อขนข้าวไปยังลานข้าวเสร็จ ต้องกลับมาเก็บรวงข้าวที่ตกหล่นอยู่ในนาและเรียกอัญเชิญ “ข้าวแม่โพสพ” (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)



ภาพ : การลงแขกเกี่ยวข้าว

ลานนวดข้าว เป็นลานดินที่ปรับพื้นที่ให้เรียบแล้วเอามูลวัว มูลควายสดละลายน้ำผสมกับเปลือกไม้ ละเลงบนลานจนทั่วให้ปิดดินให้หมด ทาให้หนายังดี เพราะถ้ามีฝนตกลงมาน้ำจะไม่ซึมลงไปถึงดิน พื้นลาน จะไม่เสียหาย เมื่อชนพอนข้าวมายังลาน คนเฒ่าคนแก่จะเป็นผู้เรียงพอนข้าวตั้งแต่ลอมขึ้นไว้ในลานด้านหนึ่ง แล้วจึงลอมพอนข้าวต่อไปให้ตั้งเป็นรูปหมอนขวาน เนื่องจากเมื่อเวลาฝนตก น้ำฝนจะไหลเทไปตามผิว ของลอมข้าว ซึ่งลาดเทเป็นหลังคา บางแห่งเมื่อชนพอนข้าวไปที่ลานนวดจนหมดจะมีพิธีเชิญขวัญข้าว หรือขวัญแม่โพสพ โดยจัดเครื่องกระยาบวช ๒ ชุด แต่ละชุดประกอบด้วย ขนมต้มแดง ต้มขาว ขนมหูช้าง อย่างละ ๑ กระทง กล้วยน้ำว่า ๑ หวี ไข่ต้ม ๑ ฟอง (ผ่าซีก) ข้าวปากหม้อ ๑ ปั้น ผ้าถุงผ้าห่ม (ฝ้ายหรือไหม) อย่างละ ๑ ผืน กระทำพิธีในวันศุกร์ตอนเวลาเย็น เริ่มพิธีจากนำผ้าถุงผ้าห่มปลงบนพื้นนาพร้อมเครื่องสังเวย ๑ ชุดออกมาเช่นไหว้ และเอาสังข์ข้าวมาผูกเป็นหุ่นรูปคนเล็กๆ ๑ ตัวถือไว้ แล้วกล่าวคำเชิญแม่โพสพ

จากนั้นทั้งเครื่องสังเวยพร้อมกับข้าวที่เกี่ยวแล้วส่วนหนึ่งเพื่อเป็นทานแก่นกกา จากนั้นพาหุ่นรูปคน เข้ามายังลานนวดข้าว คลี่ผ้าถุงผ้าห่มสำหรับนั้นคลุมลงบนกองพอนข้าว แล้วเอาหุ่นปักไว้บนผ้า เพื่อสมมุติว่า แต่งตัวให้แก่แม่โพสพ นำเอาเครื่องสังเวยอีกชุดหนึ่งมาเช่น และบอกกล่าว สิ่งต่างๆ ตามที่คิดว่าเป็นมงคล แก่การทำมาหากินเป็นอันเสร็จพิธี (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีสวดนา (ภาคใต้)

หลังจากทำนาเสร็จหมดแล้ว ชาวนาจะทำพิธี “สวดนา” เพื่อขอให้ข้าวและน้ำในนาอุดมสมบูรณ์ การทำพิธีจะเลือกสถานที่ ๆ สะดวกในบริเวณพื้นที่นา หรือศาลาพักริมนา ส่วนวันก็จะเลือกวันฤกษ์ดี ก่อนที่จะทำก็ต้อนนิมนต์พระ ๔ รูป เตรียมอาหารหวานคาว เพื่อถวายพระ น้ำพระพุทธรณ์ ใบไม้มงคล เช่น ใบเงินใบทอง ใบเสียงพร้าว เทียน ๑ เล่ม หมากพลู ใบไม้ใช้เพื่อประพรมน้ำมนต์ หม้อน้ำมนต์จะนำไป แขนงไว้รอบศาลาประกอบพิธี พระสงฆ์โยงสายสิญจน์จากสถานที่ประกอบพิธีไปสู่นาข้าวที่ใกล้ พร้อมจุดธูป เทียนบูชาพระรัตนตรัย อาราธนาศีล อาราธนาพระปริตร พระสงฆ์ให้ศีล และเจริญพระพุทธมนต์ เมื่อเสร็จ พิธีสงฆ์แล้ว ผู้ทำพิธีไหว้พระภูมิเจ้าที่ พร้อมเครื่องเช่นสังเวย เพื่อขอให้ข้าวในนาเจริญเติบโตดี น้ำทำบริบูรณ์ และถวายอาหารเพลพระสงฆ์เสร็จแล้วรับประทานอาหารร่วมกัน และนำน้ำมนต์ที่เตรียมไว้ ประพรมในนาทุกแปลงจนหมดแปลงสุดท้าย นำใบไม้ที่ใช้พรมน้ำมนต์ปักไว้ในแปลงนาเป็นอันเสร็จพิธี

๔. การเก็บเกี่ยว/หลังการเก็บเกี่ยว

- ประเพณีแหกนา (แหกเกี่ยวข้าว) (ภาคเหนือ)

ในฤดูเก็บเกี่ยวข้าว ช่วงนี้ชาวนาภาคเหนือจะเอาเครื่องบูชาแม่โพสพ ซึ่งมี กระจก หวี แป้ง น้ำมันทาผม ปลาย่าง เนื้อย่าง หมาก เมียง บุหรี่ ธูปเทียน ดอกไม้ ของหอมนำไปบูชาแม่โพสพที่แท่นในนา หลังจากนั้นชาวนาจะหาวันดีก่อนปล่อยให้นาแห้งเพื่อง่ายต่อการเก็บเกี่ยว แล้วขอขมาแม่โพสพอีกครั้ง โดยของเซ่นประกอบด้วย ข้าว ๑ ปั้น กล้วย ๑ ลูก หมากเมียง บุหรี่ น้ำดื่ม แล้วอธิษฐานขอเชิญแม่โพสพไปอยู่ที่ยุ้งฉางก่อนแล้วจึงลงมือเกี่ยวข้าว

- ประเพณีบุญกองข้าวเปลือก (ภาคเหนือ)

ประเพณีนี้ชาวบ้านนำข้าวเปลือกมารวมกันไว้ที่บริเวณงาน ประดับกองข้าวด้วยข้าวตอกดอกไม้ แล้วนำด้ายสายสิญจน์ ๙ เส้นไปล้อมกองข้าวเปลือกไว้ นิมนต์พระสงฆ์สวดมนต์ทำบุญกองข้าวเปลือกกลางคืนมีมหรสพ ตอนเช้าทำบุญตักบาตร และนำข้าวที่รวบรวมไว้ไปขายนำเงินที่ได้มอบให้วัด



ภาพ : พิธีทำบุญกองข้าว

- ประเพณีการลงแขกเกี่ยวข้าว (ภาคกลาง)

ระหว่างเดือนอ้ายและเดือนยี่ ชาวนาจะแก่สามารถเก็บเกี่ยวได้ ชาวนาหญิงสาวชายหนุ่มจะมาร่วมแรงร่วมใจกันเกี่ยวข้าว เนื่องจากได้มีโอกาสมาพบปะ ชุมนุม รื่นเริงกัน การเกี่ยวข้าวจะเริ่มขึ้นตั้งแต่เช้า โดยเรียงแถวเป็นหน้ากระดานแล้วเกี่ยวเป็นแนวของแต่ละคน เมื่อเกี่ยวเสร็จครบทุกคนแล้วจึงไปเกี่ยวตอนอื่นๆ ต่อ ดังนั้นถ้าผู้ใดเกี่ยวเข้ามาเป็นที่หลังจะมีการแก้งล้อกัน อย่างสนุกสนาน เมื่อถึงเวลาเย็นหลังจากเลิกเกี่ยวข้าวแล้วเหล่าหญิงชายจะพากันมาเล่นเพลงเกี่ยวข้าว เรียกว่า “เต็นกำรำเคียว” โดยมีหนึ่งกำข้าว อีกมือหนึ่งถือเคียว เวลาร้องก็ออกทำรำและเต้นตามจังหวะของทำนองที่ร้องกันไปด้วย ในระหว่างที่ร้องเต็นกำรำเคียวกันอยู่นี้ เจ้าของที่นาจะมัดรวมกำข้าวที่กองอยู่ให้เป็นพอน แล้วรวบรวมเข้าหมู่หาบขนไปสู่ลาน บ้านเรือนตอนเมื่อขนข้าวไปยังลานข้าวเสร็จ ต้องกลับมาเก็บรวงข้าวที่ตกหล่นอยู่ในนาและเรียกอัญเชิญ “ข้าวแม่โพสพ” (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)



ภาพ : การลงแขกเกี่ยวข้าว

ลานนวดข้าว เป็นลานดินที่ปรับพื้นที่ให้เรียบแล้วเอามูลวัว มูลควายสดละลายน้ำผสมกับเปลือกไม้ ละเลงบนลานจนทั่วให้ปิดดินให้หมด ทาให้หนายังดี เพราะถ้ามีฝนตกลงมาน้ำจะไม่ซึมลงไปถึงดิน พื้นลาน จะไม่เสียหาย เมื่อชนพอนข้าวมายังลาน คนเฒ่าคนแก่จะเป็นผู้เรียงพอนข้าวตั้งแต่ลอมขึ้นไว้ในลานด้านหนึ่ง แล้วจึงลอมพอนข้าวต่อไปให้ตั้งเป็นรูปหมอนขวาน เนื่องจากเมื่อเวลาฝนตก น้ำฝนจะไหลเทไปตามผิวของ ลอมข้าว ซึ่งลาดเทเป็นหลังคา บางแห่งเมื่อชนพอนข้าวไปที่ลานนวดจวนหมดจะมีพิธีเชิญขวัญข้าว หรือ ขวัญแม่โพสพ โดยจัดเครื่องกระยาบวช ๒ ชุด แต่ละชุดประกอบด้วย ขนมต้มแดง ต้มขาว ขนมहुช้าง อย่าง ละ ๑ กระทง กล้วยน้ำว่า ๑ หวี ไข่ต้ม ๑ ฟอง (ผ่าซีก) ข้าวปากหม้อ ๑ ปั้น ฝ้านุ่นฝ้าห่ม (ฝ้ายหรือไหม) อย่าง ละ ๑ ผืน กระทำพิธีในวันศุกร์ตอนเวลาเย็น เริ่มพิธีจากนำฝ้านุ่นฝ้าห่มปลูกลงบนพื้นนาพร้อมเครื่องสังเวย ๑ ชุดออกมาเช่นไหว้ และเอาข้งข้าวมาผูกเป็นหุ่นรูปคนเล็กๆ ๑ ตัวถือไว้ แล้วกล่าวคำเชิญแม่โพสพ จากนั้น ทิ้งเครื่องสังเวยพร้อมกับข้าวที่เกี่ยวข้องแล้วส่วนหนึ่งเพื่อเป็นทานแก่นกกา จากนั้นพาหุ่นรูปคนเข้ามายังลานนวด ข้าว คลี่ฝ้านุ่นฝ้าห่มสำหรับนั้นคลุมลงบนกองพอนข้าว แล้วเอาหุ่นปักไว้บนฝ้า เพื่อสมมุติว่าแต่งตัวให้แก่แม่ โพสพ นำเอาเครื่องสังเวยอีกชุดหนึ่งมาเช่น และบอกกล่าว สิ่งต่างๆ ตามที่คิดว่าเป็นมงคลแก่การทำมาหากิน เป็นอันเสร็จพิธี (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีทำขวัญข้าวทำขวัญแม่โพสพ (ภาคเหนือ)

การทำขวัญแม่โพสพทางภาคเหนือมีพิธีคล้ายๆกัน แถบจังหวัดพิษณุโลก โดยทำพิธีทำขวัญแม่โพสพ ในช่วง เดือนสิบถึงเดือนสิบสองซึ่งเป็นช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้อง เมื่อถึงวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ชาวนา โดยนำชะลอมขนาดเล็กบรรจุบายศรี กล้วยสุข มันท้ม เผือกต้ม ดอกไม้ ๓ ดอก เทียน ๒ เล่ม ข้าวสุก ปากหม้อ ๑ ปั้น แป้งหอม น้ำอบ น้ำสะอาด ส้ม ขนม แล้วนำไม้ไผ่ยาวประมาณ ๑ วา ปักในนาข้าว ผูก ชะลอมที่บรรจุเครื่องเช่นหันไปทางทิศตะวันออก นำฝ้านุ่นวางไถ่ๆ แล้วจุดธูปอัญเชิญแม่โพสพว่า “วันนี้เป็นวันลาภ วันดี เชิญแม่โพสพมาทานขนมส้มสุกลูกไม้ และอย่าได้มีโรคร้าย ขอให้ข้าวดีๆ ทำน้อยได้ มาก ให้ข้าวงอกออกรวงดี” แล้วจึงลาแม่โพสพ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)



ภาพ : ชะลอมที่บรรจุเครื่องเซ่นในพิธีทำขวัญแม่โพสพ

- ประเพณีทำขวัญข้าว (ภาคใต้)

การทำขวัญข้าวเป็นประเพณีที่ทำก่อนนำข้าวขึ้นยุ้ง ส่วนใหญ่ทำในเดือน ๖ ข้างขึ้นนิยมใช้วันคี่ เช่น ๑๓ ๑๕ ค่ำ ถ้าเป็นข้างแรมนิยมใช้วันคู่ เช่น แรม ๑๔ ค่ำ และนิยมทำกันในวันพระคืนวันเพ็ญ แต่ไม่เลือกวันที่ถูกกระ คือ วันที่ตำราฤกษ์ยามระบุว่า ถ้าปักดำ หรือเก็บเกี่ยวในวันนั้นจะถูกผีกระสือกินหมด แต่บางตำราให้ทำพิธีตอนพลบค่ำ ชาวบ้านเรียกว่า เวลนานานกชุมรัง ในวันอังคาร พุธ ศุกร์ และวันเสาร์ เว้นวันอาทิตย์ จันทร์ พุธ ศุกร์ วันพระและวันทักษิณ คือ วันขึ้นหรือแรมที่เลขวันกับเดือนตรงกัน เช่น เดือน ๙ ขึ้น ๙ ค่ำ ส่วนเครื่องบูชาในพิธีประกอบด้วย อาหารคาวหวาน เช่น ขนมขาว ขนมแดง ขนมโค ข้าวเหนียว ข้าวเจ้า กล้วย อ้อย งาม ปลาสด กุ้ง บายศรี หมากพลู ๓ ค่ำ เทียน ๑ เล่ม แหวนถ้วยใส่ข้าวขวัญ หมอ (ผู้ทำพิธี) บางคนอาจจะเพิ่มเขาวัวที่ใช้ทำนาจนตาย ลูกเดือย ดอกไม้รูปเทียน โดยผู้ทำพิธีจะนำเครื่องบูชาวางบนยุ้งข้าวโยงสายสิญจน์รอบบายศรี และเครื่องบูชา พนมมือสวดบูชา พระรัตนตรัย ชุมนุมเทวดา และแห่ทำขวัญ เรื่องข้าว ความเป็นมาของข้าว แม่โพสพ เชิญขวัญข้าวเสร็จแล้วสวดขยันโต อวยพรแม่โพสพ กล่าวคาถาปิดประตูหน้าต่าง เพื่อให้อยู่ประจำอยู่กลางเป็นอันเสร็จพิธี ส่วนถ้วยและข้าวขวัญ เก็บไว้บนกองข้าวตลอดปี ห้ามเคลื่อนย้าย ต้องให้หลังวันเสร็จพิธีแล้วไม่น้อยกว่า ๓ วัน

บางพื้นที่ในภาคใต้ นิยมนัดรวมกันที่วัด เรียกว่าทำขวัญข้าวใหม่ โดยให้มีข้าวเสียงกองที่วัดขึ้น เรียกว่า กองข้าวเสียง โดยชาวบ้านนำข้าวเสียงที่เก็บได้นำข้าวเสียงมาบริจาคให้วัด แล้วทางวัดจัดรวบรวมแล้วกำหนดวันทำขวัญข้าวใหม่ และเมื่อถึงวันทำพิธีชาวบ้านจะนำข้าวเสียงมาที่วัดอีกคนละเสียงแล้วเขียนชื่อ กำกับไว้ผู้จัดจะรวบรวมข้าวเสียงที่ชาวบ้านนำมาใหม่รวมไว้ด้วยกัน แล้วทำพิธีเหมือนพิธีทำขวัญข้าวทุกประการ แล้วแต่ละครัวเรือนนำข้าวเสียงของตนกลับบ้าน เก็บไว้บนยุ้งฉาง เพื่อเป็น สิริมงคลต่อไป ประเพณีการทำขวัญข้าวนี้ ชาวนาแทบทุกครัวเรือนเชื่อว่า ทำแล้วเป็นสิริมงคล ไม่ประสบกับปัญหาในการทำนามีข้าวบริโภครวมตลอดปี

- ประเพณีสู่ขวัญข้าว (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

ชาวนาในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายชุมชนเมื่อขนข้าวเข้าเล้าข้าว หรือยุ้งฉางข้าวเสร็จแล้ว จะทำพิธีสู่ขวัญเล้าข้าว โดยเตรียมพานบายศรี ที่ประกอบด้วย ดอกไม้ รูป เทียน เมียง หมากพลู และอาหาร

คาวหวานต่างๆ แล้วให้หมอสู่ขวัญทำพิธีสู่ขวัญข้าว เพื่อเชิญแม่โพสพให้มาสิงอยู่ในข้าว เป็นสิริมงคลแก่ข้าว คล้ายกับการทำพิธีสู่ขวัญทั่วไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)



ภาพ : ประเพณีสู่ขวัญข้าว

- ประเพณีปลงลอมข้าว (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

หลังจากขนข้าวมาที่ลานนวด และทำลอมข้าว (กองข้าว) เสร็จเรียบร้อยแล้วการนวดข้าว ชาวอีสาน จะทำพิธีปลงลอมข้าว เพื่อเป็นการขอโทษแม่โพสพที่ต้องทำรุนแรงกับข้าวด้วยการนวดเคาะข้าว และให้แม่โพสพออกจากลานนวดข้าว เพราะเกรงว่าจะได้รับการกระทบกระเทือนจากการนวดข้าว พิธีปลงลอมข้าวมักจะทำในวันศุกร์ หรือวันเสาร์ โดยพ่อบ้านเป็นผู้ประกอบพิธี เตรียมเครื่องบูชาใส่พาน แล้วนำพอนข้าว ๗ พอนเข้าทำพิธี วางข้างพานบูชา ข้างละ ๓ พอน ส่วนอีกพอนเอา ไม้เคาะข้าวรัดเอาไว้

(สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีทำบุญลาน (ภาคกลาง)

เป็นพิธีทำบุญก่อนขนข้าวขึ้นยุ้ง โดยมีการปลุกพระรำขึ้นที่ลานนวดข้าว สำหรับตั้งพระพุทธรูป และอาสนสงฆ์ เตรียมภาชนะใส่ข้าวแม่โพสพเข้าพิธี ปักฉัตรซึ่งทำด้วยรวงข้าวที่ลานและตามกองข้าวที่นวดแล้ว ทำการวางด้ายสายสิญจน์เริ่มจากพระพุทธรูปมายังบาตรพระแล้วล่ำมไปผูกกับเสาเกียดกลางลาน วงรอบบริเวณลาน แล้วกลับมาบรรจบต้น เริ่มพิธีกรรมด้วยการนิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์ในตอนเย็นที่ลานนวดข้าว โดยเจ้าภาพเชิญญาติพี่น้องและชาวบ้านใกล้เคียงมาร่วมทำบุญฟังพระสวดมนต์ด้วย พอรุ่งเช้าทำพิธีทำบุญต่ักบาตรเลี้ยงพระและแขกผู้มาช่วยงาน แล้วพระประธานในพิธีนำน้ำมนต์ไปประพรมข้าวแม่โพสพ ข้าวที่เก็บไว้เป็นข้าวปลูกทำพันธุ์ เสาเกียด และกองข้าวอื่นๆ เสร็จแล้วพระกลับวัด จากนั้นจึงขนข้าวขึ้นยุ้ง โดยขนข้าวแม่โพสพ และข้าวที่เก็บไว้ทำพันธุ์ขึ้นยุ้ง โดยเก็บใส่แกระ พ้อม หรือภาชนะอื่นๆ แยกไว้ส่วนหนึ่งในยุ้งก่อน แล้วเอารวงข้าวแม่โพสพผสมกับฟางผูกมัดเป็นหุ่นรูปคน ขนาดประมาณ ๑ ศอก ก็แต่งตัวใส่เสื้อผ้าให้รู้ว่าเป็นรูปผู้หญิง แล้วอัญเชิญโดยกล่าวคำเชิญทำนองเดียวกับการเชิญแม่โพสพตอนเก็บตกข้าวจากนมาয়งลานนวด เพื่ออ้อนวอนให้แม่โพสพคอยพิทักษ์รักษาข้าวที่เก็บไว้ทำพันธุ์ ซึ่งการทำพิธีเชิญนี้ไม่มีเครื่องสังเวย มีเฉพาะดอกไม้ ธูปเทียน แป้งหอม และน้ำหอมเท่านั้น (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีบุญคุณลาน (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

เป็นประเพณีที่เกี่ยวกับการทำขวัญข้าวเพื่อเป็นสิริมงคลแก่ข้าว หรือเรียกว่า พิธีเรียกขวัญข้าว จะเป็นพิธีที่ทำก่อนขนข้าวขึ้นยุ้ง งานประเพณีบุญคุณลานจะมีประมาณเดือนยี่ โดยจะนิมนต์พระสงฆ์ไปเทศน์ที่ลานนวดข้าว มีการทำบุญตักบาตรเลี้ยงพระ ประพรมน้ำพระพุทธมนต์แก่ชาวบ้าน ลานนวดข้าวที่นา ต้นข้าว ถือเป็นสิริมงคลแก่ข้าว ทำให้ข้าวในนาอุดมสมบูรณ์ ซึ่งเชื่อว่า จะทำให้เจ้าของอยู่เย็นเป็นสุข ฝนตกต้องตามฤดูกาล ข้าวกล้าจะงอกงามและได้ผลดีในปีต่อไป เมื่อเสร็จพิธีทำบุญคุณลานแล้วชาวบ้านจะขนข้าวใส่ยุ้งฉาง และเชิญขวัญข้าว คือ พระแม่โพสพไปยังยุ้งฉางข้าว และทำพิธีสู่ขวัญข้าว สู่ขวัญเล่าข้าว เพื่อเป็นสิริมงคลต่อไป ปัจจุบันประเพณีนี้เกือบหายไปหาดูได้ยากไม่ได้แล้ว เนื่องจากการนำเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้ามาใช้ เช่น ใช้เครื่องนวดข้าวแทนการนวดด้วยมือ ทำให้ไม่ต้องมีลานนวดข้าว



ภาพ : ประเพณีบุญคุณลาน

- ประเพณีไหว้ลาน (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

หลังจากนำข้าวขึ้นลานนวดข้าวเสร็จแล้ว ก่อนจะนวดข้าวในกองให้ขนาดข้าว ๕ - ๖ รวงที่ผูกไว้ปลายยอดหลักมัดข้าวบนลานนวดก่อน แล้วจึงนวดข้าวปลุกเพื่อเก็บเมล็ดไว้เป็นข้าวพันธุ์ในปีต่อไป ฟางที่ได้นำมาห่อไข่ต้ม ๑ ฟอง หมาก ๑ คำ บุหรี่ ๑ ม้วน กล้วยน้ำว่า ๑ ผล แล้วนำขึ้นไปผูกบนปลายยอดหลักมัดข้าวบนลานนวดอีกครั้ง เป็นการไหว้ลาน เพื่อความเป็นสิริมงคล (ฤดีมล, ๒๕๔๑)

- ประเพณีสู่ขวัญควายหรือ ฮ้องขวัญควาย (ภาคเหนือ)

การสู่ขวัญควาย เป็นการเตือนสติ ให้คนมีความกตัญญูตเวทีรำลึกถึงบุญคุณ ของผู้ที่ได้ช่วยเหลือ เกื้อกูลแก่ตน ตอบแทนบุญคุณที่ผู้อื่นได้ทำแก่ตน อย่างเช่น "ควาย" คนได้ใช้แรงงานในการไถคราดพลิกแผ่นดิน อันเป็นของหนักให้ เพื่อหว่าน เพาะปลูกข้าว ปลูกพืชผักในพื้นที่แผ่นดิน จนคนได้รับผลประโยชน์จาก แรงงาน ของควาย คือได้ข้าวมาสำหรับบริโภค เลี้ยงชีวิตตนและครอบครัว และบางที่ได้ดูดำ เชี่ยนตีควายซึ่งทำไม่ได้ ตั้งใจ ทั้งที่กำลังมีแอกต่างคอกอยู่หนักแสนหนักเหนื่อยแสนเหนื่อย ชาวนาจึงมีการหาวิธีที่จะ ตอบแทนบุญคุณ ของควายขึ้น โดยวิธี "สู่ขวัญควาย" ขอโหลสิกรรมต่อควาย โดยชาวนาจำบายศรี ๑ ชุด ขนม ข้าวต้ม เหล้า ไก่คู่ ไข่ต้ม ๑ คู่ เอียงหมายนา ๑ ต้น ข้าวตอกดอกไม้ หมากพลู ด้ายสายสิญจน์ผูกเขาควาย กล้วยอย่างดี ๑ หาบ ข้าวเปลือก ข้าวสาร ถั่ว งา กล้วยสุก บางแห่งมีสะตวง (กระทังที่ทำจากกาบกล้วย) ๑ อัน มีขันปู่อาจารย์ ผ้าขาว ผ้าแดง เงิน ๑๐ สลึง ปัจจุบันใส่ ๑๒ บาท โดยมีปู่อาจารย์ผู้ทำพิธีสู่ขวัญควาย คล้ายกับพิธีฮ้องขวัญ หรือสู่ขวัญของคนเมืองเหนือ เมื่อสวดจบจึงป้อนข้าว และหญ้าให้ควาย เอาด้ายผูกเขาและกล่าวขอขมาลาโทษ ที่ได้ล่วงเกิน ดูดำ เชี่ยนตี เป็นอันเสร็จพิธี

นอกจากนี้ สถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (๒๕๔๗) ได้กล่าวถึง ประเพณีสู่ขวัญควายของชาวล้านนาว่า ในการทำงานแต่ก่อนใช้แรงควายเป็นหลักในการไถ ใช้วัวไถนามีบ้างแต่มีไม่มาก อาจเป็นเพราะควายมีกำลังดีมากกว่า และมีนิสัยชอบน้ำชอบโคลน ในระหว่างที่ไถนาให้คนได้ปลุกข้าวกินนั้นควายมักจะถูกตีถูกตำตะคอกทุกวัน ดังนั้นเมื่อเสร็จจากการไถแล้ว เจ้าของควายนึกถึงการกระทำของตนต่อควาย ก็ล้วนจะเป็นบาปกรรมติดตัว จึงได้แต่งเครื่องขอขมาสู่ขวัญควาย มีบายศรีปากชาม กรวยดอกไม้ สายสิญจน์ น้ำส้มป่อย กล้วยอ่อน ข้าวสุก ไข่ต้ม ๒ ตัว เหล้า ๑ ไห หรือ ๑ ขวด ขนมต่างๆ เมื่อถึงเวลาที่จะประกอบพิธีสู่ขวัญควาย เจ้าของจะนำควายไปอาบน้ำให้สะอาด และนำมาผูกไต้ร่มไม้ หรือในคอก แล้วปูเสื่อสำหรับตั้งเครื่องสู่ขวัญ จากนั้นอาจารย์ประจำหมู่บ้านที่เชิญมาทำพิธีกล่าวพรรณนาถึงการทำงาน กล่าวถึงคุณของควาย และกล่าวขอโทษควายที่ได้ดุด่าเข่นขยี้ เมื่อกล่าวจบผู้ทำพิธีเอากรวยดอกไม้ผูกติดกับเขาควาย ทั้ง ๒ ข้างด้วยสายสิญจน์ เอน้ำส้มป่อยประพรมตัวควาย พร้อมกับกล่าวให้พรแก่ควายให้มีสุขภาพดี มีลูกหลานตัว แล้วเอากล้วยอ่อนวางให้ควายกินเป็นอันเสร็จพิธี



ภาพ : หมอทำขวัญควาย

- ประเพณีปิดข่วง (ภาคกลาง)

เป็นประเพณีที่มีในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา ชาวนาทำพิธีปิดข่วงเมื่อนวดข้าวแล้วเก็บเข้ายุ้งฉางเสร็จเรียบร้อยแล้ว โดยจะเหลือข้าวเปลือกประมาณ ๑ ชันคาไว้ที่ลานนวดข้าวก่อนใช้ ณ ทำการทำพิธีในวันศุกร์ โดยให้ผู้หญิงหรือผู้ชายคนที่เกิดปีมะโรงเป็นผู้ทำพิธี และเป็นผู้สังเวylanนวดข้าว เครื่องสังเวประกอบด้วย ขนมต้มขาว ข้าวปากหม้อ และไข่ต้ม เอาทัพพีตักข้าวเปลือกที่เหลือไว้ในลานใส่ลงในขัน ขณะที่ตักข้าวเปลือกให้กล่าวว่า “ขอให้แม่โพสพ จงดลบันดาลให้ข้าวมีมากมาย ตักดวงไม่รู้หมดสิ้น” เมื่อตักข้าวใส่จนเต็มขันแล้ว นำขันข้าวเปลือกนั้นไปเทใส่ในยุ้งเก็บข้าว โดยถือว่าเป็นข้าวเชื้อของแม่โพสพ (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)

- ประเพณีเปิดข่วง (ภาคกลาง)

เป็นประเพณีที่มีในจังหวัดราชบุรี ซึ่งชาวนาในจังหวัดราชบุรีถือเคล็ดว่า ข้าวขึ้นยุ้งแล้วจะเปิดข่วงเอาข้าวออกมาบ่อยๆ ไม่ได้ จะเปิดข่วงก็ต่อเมื่อขายข้าว หรือจำเป็นต้องใช้ข้าวจำนวนมากๆ เท่านั้น และเมื่อเปิดข่วงต้องจุดธูปเทียนบูชาแม่โพสพก่อน ดังนั้นก่อนเอาข้าวใส่ยุ้งจะต้องแบ่งข้าวเอาไว้ให้เพียงพอต่อการบริโภคตามความต้องการเสียก่อน จะได้ไม่ต้องกังวลว่าจะมีการเปิดข่วงโดยไม่จำเป็น พิธีเปิดข่วงทำได้โดยนำขันตักบาตรตักข้าวเปลือกในยุ้งไว้ ๑ ชัน กล่าวคำเชิญแม่โพสพว่า “อย่าตระหนกตกใจ ขอเชิญมิ้งขวัญอยู่กับเหย้า

เฝ้ากับนา ตักตวงข้าวให้ได้ร้อยเกวียน พันเกวียน” จากนั้นจึงทำการตักตวงข้าวในยุ้งขายต่อไปได้ โดยจะไม่เปิดยุ้งตวงข้าวขายในวันศุกร์ สำหรับข้าวที่ตักไว้ชั้นหนึ่งนั้น ให้นำเอาไปสีซ้อมเป็นข้าวสาร แล้วหุงใส่บาตรถวายพระสงฆ์ให้หมดสิ้นไป (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)



ภาพ : ประเพณีเปิดยุ้ง

- ประเพณีตักข้าว (ภาคใต้)

พิธีตักข้าวทำเมื่อนำข้าวเปลือกเก็บไว้ในยุ้งฉางเรียบร้อยแล้ว ก่อนนำออกจากยุ้งฉางต้องทำพิธีอีกครั้งหนึ่ง เรียกว่า พิธีตักข้าว ต้องเลือกวันดีเป็นวันทำพิธี โดยใช้กระแจะข้าวเล็กๆ เรียกกระแจะขวัญตักข้าว ตักข้าวออกจากฉางในเวลาเดียวกัน และชาวนามีความเชื่อกันว่า ต้องไม่ตักข้าวตรงกับวันพระ วันเข้าพรรษา วันสารท วันศุกร์ หรือวันขึ้น หรือแรม ๘ ค่ำ ๑๕ ค่ำ เพราะถือว่า เป็นวันที่แม่โพสพทำสมาธิสมาทานศีล ถ้าใครนำข้าวออกจะทำให้ประสพภัยพิบัติได้ และเวลานำข้าวออกขายขอขมาแม่โพสพทุกครั้งและต้องสังเวด้วยข้าวสุก และปลาที่ผู้หญิงเป็นคนปรุง และข้าวในยุ้งฉางจะต้องเหลือติดกันยุ้งฉางไว้เสมอ เรียกว่า ข้าวขวัญเจ้าที่ เมื่อนำข้าวใหม่เข้ายุ้ง ให้นำข้าวเก่าไว้กลาง และตั้งข้าวขวัญซึ่งมีข้าวแรกสุกที่นำมาจากการทำขวัญข้าวในนา ๓ รวง มาวางไว้ด้วย และมีการเซ่นไหว้ด้วยข้าวสุก ปลาบั้ง หมูทั้งตัวเป็นการสังเวผีและเทวดา บางครั้งอาจจะมีหินก้อนเล็ก ๑ ก้อน จากใส่ข้าวสุก ๑ ใบ จอกใส่น้ำ ๑ ใบ และเหล็ก ๑ อัน

๕. การเฉลิมฉลอง

- ประเพณีกวนข้าวทิพย์ (ภาคกลาง)

ประเพณีกวนข้าวทิพย์ ทำกันในพิธีสารท ซึ่งเป็นการทำบุญในวันแรม ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ของไทย โดยพิธีสารทเป็นราชพิธีอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า “พีภัทรบถ” ตามตำหรับท้าวศรีจุฬาลักษณ์ “ข้าวทิพย์” ประกอบด้วย ถั่ว งา ข้าวฟ่าง ข้าวเม่า ข้าวสาร เมล็ดดกกล้า น้ำมันโค น้ำอ้อย น้ำผึ้ง มะพร้าวอ่อน ชะเอม ฯลฯ นำมากรวนให้เข้ากัน โดยผู้กวนต้องเป็นสาวพรหมจารีย์เท่านั้น และมีการเลี้ยงพระสงฆ์ด้วย เมื่อเสร็จแล้วจะแจกจ่ายข้าวทิพย์ให้กัน เพราะถือว่าถ้าได้กินข้าวทิพย์แล้วจะเป็นสิริมงคล

ปัจจุบันประเพณีกวนข้าวทิพย์ทำขึ้นเพียงบางแห่ง เนื่องในโอกาสสำคัญ เพื่อเป็นการสืบสาน รักษาวัฒนธรรม ประเพณีโบราณเท่านั้น เช่น วันวิสาขบูชา เนื่องจาก ข้าวทิพย์ หรือข้าวมธุปายาส ถือเป็นข้าวแห่งการตรัสรู้ พิธีกวนข้าวทิพย์เริ่มต้นตั้งแต่การบวงสรวงอัญเชิญเทวดา นางฟ้า นำของอันเป็นมงคล (ของทิพย์) จำนวน ๑๐๘ ชนิด เข้าสู่ราชวัตรฉัตรธง แล้วลงยันต์กระตะและพายมีพิธีเจริญพระพุทธมนต์จากนั้นประธานในพิธีรับศีลและจุดไฟ มงคลที่เตากวนข้าวทิพย์ พระสงฆ์สวดชุมนุมเทวดาและเจริญพุทธมนต์ สาวพรหมจารีย์ ซึ่งสมมุติเป็นนางฟ้า อัญเชิญของทิพย์ลงกระตะ พระสงฆ์สวดเจริญชัยมงคล (สถาบันวิจัยข้าว, ๒๕๔๕)นอกจากนี้ในจังหวัดสิงห์บุรี ยังคงรักษาประเพณีกวนข้าวทิพย์ โดยมีเหลืออยู่เพียง ๓ หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านพัฒนาโกศาภิวัฒน์ หมู่บ้านวัดกุฎีทอง และหมู่บ้านในอำเภอพรมบุรี ซึ่งยังคงรักษาประเพณี และมีความเชื่อถืออย่างมั่นคง เป็นแบบอย่างที่ดี ผ่างด้วยจริยธรรมและคตินิยมอยู่มากและมีความพร้อมเพรียงของชาวบ้านที่ทำนา (นิรนาม, ๒๕๕๑.)



ภาพ : การกวนข้าวทิพย์

- ประเพณีบุญข้าวประดับดิน (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

ชมรมศิลปวัฒนธรรมอีสาน (๒๕๕๑) กล่าวว่า ประเพณีบุญข้าวประดับดินเป็นประเพณีการทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่เปรต หรือญาติพี่น้องที่ตายไปแล้ว ข้าวประดับดินจะประกอบด้วย ข้าว อาหารคาวหวาน หมากพลูและบุหรี ซึ่งเราห่อหรือใส่กระถงไปวางไว้ตามพื้น หรือแขวนไว้ตามต้นไม้ในบริเวณวัด สาเหตุที่ทำให้เกิดบุญข้าวประดับดินมีว่า ครั้งสมัยพุทธกาล มีญาติของพระเจ้าพิมพิสารไปกินอาหารของพระสงฆ์ตายไปแล้วจึงเกิดเป็นเปรต เมื่อพระเจ้าพิมพิสารไปถวายทานแด่พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์แล้ว มิได้อุทิศส่วนกุศลไปให้ ถึงเวลากลางคืนจึงพากันมาส่งเสียงรบกวนเพื่อขอส่วนบุญ พระเจ้าพิมพิสารจึงไปทูลถามพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าทรงแจ้งเหตุให้ทราบ เมื่อพระเจ้าพิมพิสารทรงทราบ จึงถวายสังฆทานแล้วอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลไปให้ญาติพี่น้อง จึงทำให้เกิดเป็นประเพณีบุญข้าวประดับดินขึ้น การทำพิธีทำบุญข้าวประดับดิน ในวันแรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๙ ญาติโยมนิยมถวายทาน รักษาศีล ฟังเทศน์ และมีการเตรียมอาหารคาวหวาน หมากพลู บุหรี โดยห่อด้วยใบตองหรือใส่กระถง รุ่งเช้าในวันแรม ๑๔ ค่ำ เวลาประมาณ ๔ ถึง ๕ นาฬิกา นำห่อหรือกระถงที่เตรียมไว้ไปถวายหรือแขวนในบริเวณวัด ในการวางสิ่งของเพื่ออุทิศให้เปรตหรือญาติมิตรที่ล่วงลับไปแล้ว



ภาพ : ประเพณีบุญข้าวประดับดิน

- ประเพณีทำบุญข้าวสาก (กระยาสารท) (ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ)

เป็นการทำบุญเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ญาติมิตรที่ล่วงลับ และอุทิศส่วนกุศลให้เปรตด้วย โดยมีการทำสลากให้พระจับ และได้ถวายของตามสลากนั้น เป็นการทำบุญต่อเนื่องจากพิธีบุญข้าวประดับดินในเดือน ๙ เพราะถือว่าเป็นการส่งผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว และเปรตที่ออกมาท่องเที่ยว ให้กลับสู่แดนของตนเองในเดือน ๑๐ ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ข้าวตั้งท้อง เริ่มจากวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๑๐ โดยชาวบ้านนำข้าวเปลือกมาคั่วทำข้าวเป็นตอก แล้วควนกับน้ำอ้อยเป็นข้าวสาก หรือกระยาสารท ปั้นเป็นก้อนขนาดเท่าหัวแม่มือ จำนวน ๓ ก้อนวางตามโคนต้นไม้ในบริเวณวัดและรอบๆ บ้าน แล้วกรวดน้ำเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว พอวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ ชาวบ้านจึงนำข้าวสากพร้อมอาหารคาวหวานไปทำบุญตักบาตรที่วัด แล้วนำเอาข้าวสากที่พระสวดเสร็จแล้วกลับไปที่บ้านไปวางไว้ตามทุ่งนา และรอบๆ บ้านเพื่อให้ผีบ้านผีเรือน เจ้าที่เจ้าทาง หรือผีไร่ญาติได้มารับส่วนบุญ

บรรณานุกรม

- กรมการข้าว. ๒๕๔๙. ข้าว-แม่โพสพ. สำนักวิจัยและพัฒนาข้าว. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. ๒๗ หน้า.
- กรมศิลปากร. ๒๕๓๑. อติตอิสาน. กองโบราณคดีกรมศิลปากร. โรงพิมพ์การศาสนา. กรุงเทพฯ. ๓๑๐ หน้า.
- กรมศิลปากร. ๒๕๓๒. ศิลป์ผ้าแต้มโขงเจียม. กรุงเทพฯ. ๗๒ หน้า.
- กรมส่งเสริมการเกษตร. (ไม่ระบุปีที่ตีพิมพ์). การบ้านางธณี. พิธีกรรมเพื่อบวงสรวง อ้อนวอน เสี่ยงทาย. ข้อมูลจากสื่อปฏิสัมพันธ์ของหอไทยนิทัศน์. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ <http://www.doae.go.th/library/html/thainitus/menu.htm>, ๑๕ กันยายน ๒๕๕๑.
- กฤษณา พันธุ์วานิช. ๒๕๕๐. พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. กระทรวงวัฒนธรรม. แหล่งที่มา : <http://www.culture.go.th/study>, ๒๙ กันยายน ๒๕๕๒.
- กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. ๒๕๕๐. ยุทธศาสตร์ข้าว ปี ๒๕๕๐-๒๕๕๔. กระทรวงเกษตรและสหกรณ์. ๑๙ น.
- งามพิศ สัตย์สงวน. ๒๕๓๖. ความเชื่อ ประเพณี พิธีกรรมและ คติชาวบ้านเกี่ยวกับข้าว. ข้าวกับวิถีชีวิตไทย. ใน : เอกสารประกอบการสัมมนา เรื่องวัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย หอไทยนิทัศน์ ส่วนไทยนิทัศน์. หน้า ๗๗-๑๑๐. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. โรงพิมพ์การศาสนา. กรุงเทพฯ. ๒๔๖ หน้า.
- จารุวรรณ ธรรมวัตร. ไม่ระบุปีที่ตีพิมพ์). คติชาวบ้านอีสาน. ศูนย์ศิลปและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม. สำนักพิมพ์อักษรวัฒนา. กรุงเทพฯ. ๑๕๔ หน้า.
- ชมรมศิลปวัฒนธรรมอีสาน. ๒๕๕๑. เดือนแก้ว - บุญข้าวประดับดิน. มุนมังอีสาน ฮีตสิบสองคองสิบสี่. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. แหล่งที่มา : <http://www.isan.clubs.chula.ac.th>, ๑ ตุลาคม ๒๕๕๑.
- นิรนาม. ๒๕๔๐. ประวัติศาสตร์ ศิลปกรรม และวัฒนธรรมท้องถิ่น. สภาวัฒนธรรมจังหวัดสุพรรณบุรี. ๑๐๙ หน้า.
- นิรนาม. ๒๕๕๑. ประเพณีท้องถิ่นภาคกลาง - ประเพณีกวนข้าวทิพย์. แหล่งที่มา : <http://www.prapayneethai.com/>, ๒๗ ธันวาคม ๒๕๕๑.
- พวงเพชร สุรัตน์วิกุล และคณะ. ๒๕๔๐. วัฒนธรรมการเกษตรในสังคมไทย : มิติทางประวัติศาสตร์.

ใน : เอกสารประกอบการสัมมนาเพื่อรายงานผลการวิจัย เรื่อง วัฒนธรรมการเกษตรในสังคมไทย วันที่ ๔ ธันวาคม ๒๕๔๐. สถาบันวิจัยและพัฒนา. มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์. กรุงเทพฯ.

ภักดี ลุคนันท์. ๒๕๓๙. การพัฒนาข้าวไทยและการทำนาในประเทศไทย. ใน : เอกสารที่ระลึกครบรอบ ๘๐ ปี ศูนย์วิจัยข้าวปทุมธานีสถาบันวิจัยข้าว กรมวิชาการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ วันที่ ๑๒-๑๔ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๓๙. ปทุมธานี. ๑๔๐ หน้า.

ราชบัณฑิตยสถาน. ๒๕๓๘. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕. พิมพ์ครั้งที่ ๕. บริษัทอักษรเจริญทัศน์ อจท. จำกัด. กรุงเทพฯ. ๙๗๔ หน้า.

ฤดีมน ปรีดีสนิท. ๒๕๔๑. พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชนสองฝั่งโขง. ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม. สถาบันราชภัฏอุดรธานี. อุดรธานี. ๗๖ หน้า.

ศรีจันทร์รัตน์ กันทะวัง. ๒๕๕๑. แสกนา : พันธสัญญาทางใจสู่ความสำเร็จ. มติชนบทเทคโนโลยีชาวบ้าน. วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๕๑ ปีที่ ๒๐ ฉบับที่ ๔๓๕. แหล่งที่มา : <http://school.obec.go.th/phifo>, ๒๘ กันยายน ๒๕๕๑.

ศรีศักดิ์ วัลลิโถม. ๒๕๓๑. ข้าวกับการพัฒนาการของรัฐในประเทศไทย. หน้า ๗๐-๙๖. ใน : ข้าวไพร่ ข้าวเจ้าของชาวสยาม. สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ. ๑๔๘ หน้า.

ศรีเลา เกษพรหม. ๒๕๔๑. ลัวะเยยะไร่ ไทใส่นา. สถาบันวิจัยสังคม. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. เชียงใหม่. ๑๓๔ หน้า.

สถาบันวิจัยข้าว. ๒๕๔๒. พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ. กรมวิชาการเกษตร. กรุงเทพฯ. ๑๑๒ หน้า.

สถาบันวิจัยข้าว. ๒๕๔๕. ข้าวกับคนไทย. กรมวิชาการเกษตร. กรุงเทพฯ. ๒๘๗ หน้า.

สถาบันวิจัยข้าว. ๒๕๔๕. วิวัฒนาการการผลิตข้าวไทย. กรมวิชาการเกษตร. โรงพิมพ์นิเวศมตาการพิมพ์ จำกัด. กรุงเทพฯ. ๑๔๒ หน้า.

สถาบันวิจัยข้าว. ๒๕๔๗. เรื่องเล่าข้าวไทย. กรมวิชาการเกษตร. โรงพิมพ์ชุมนุมสหกรณ์การเกษตรแห่งประเทศไทย จำกัด. กรุงเทพฯ. ๑๑๓ หน้า

สถาบันวิจัยสังคม. ๒๕๔๗. ประเพณี ๑๒ เดือน : ประเพณีสู่ขวัญควาย. สถาบันวิจัยสังคม และสำนักบริการคอมพิวเตอร์. มหาวิทยาลัยเชียงใหม่. แหล่งที่มา : <http://www.sri.cmu.ac.th/elanna>, ๒๕ กันยายน ๒๕๕๑.

สุกัญญา ภัทรราชย์. ๒๕๓๖. แม่โพสพ เทวีแห่งข้าว. หน้า ๑๒๙ - ๑๓๑. ใน : ข้าวกับวิถีชีวิตไทย : เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องวัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย เนื่องในพิธีเปิดหอไทยนิทัศน์ วันที่ ๓๐ มีนาคม ๒๕๓๖ หอไทยนิทัศน์ ส่วนไทยนิทัศน์. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. กรุงเทพฯ. ๒๔๖ หน้า.

สุกัญญา สัจฉายา. ๒๕๔๗. ข้าว ขวัญของแผ่นดิน. มุลินีข้าวไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์. กรุงเทพฯ. ๑๓๕ หน้า.

เสฐียรโกเศศ. ๒๔๙๒. แม่โพสพ. พระยาอนูมานราชชน. หน้า ๗๖-๘๖. ใน : วารสารศิลปากร ปีที่ ๓ เล่ม ๑.

เสฐียรโกเศศ. ๒๕๓๑. ชีวิตชาวนา. พระยาอนูมานราชชน. สำนักพิมพ์แม่คำผาง. กรุงเทพฯ. ๗๖ หน้า.

อำพล เสนาณรงค์. ๒๕๓๙. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับการพัฒนาข้าวไทย. หน้า ๒-๓๒. ในรายงานการประชุมวิชาการและนิทรรศการเนื่องในงานมหกรรมข้าวไทยเทิดพระเกียรติ. สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ. กรุงเทพฯ.

เอี่ยม ทองดี. ๒๕๕๑. วัฒนธรรมข้าว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. ที่ระลึกพิธีอัญเชิญแม่โพสพคืนนาเฉลิมพระเกียรติฯ วันที่ ๙ สิงหาคม ๒๕๕๑. กรุงเทพฯ. ๒๑๑ หน้า